

YƏHUDİ ƏDƏBİYYATI FƏNNİNDƏN III KURS II SEMESTR ÜÇÜN MÜHAZİRƏ MƏTNLƏRİ

Fənn müəllimi: dos. Abdullayeva Gülnarə Maarif qızı

Yehuda ha-Levinin həyat və yaradıcılığı

İspaniyada ərəb istilasından sonra ölkədə xristianların rekongista adlanan müqavimət hərəkatı zaman-zaman ərazilərin geri qaytarılması uğrunda mübarizə aparmış, uzun müddətli mübarizələr nəticəsində İspaniyanın bir sıra əyalətlərində xristian dövlətləri qurulmuşdur. İspaniyanın xristian ərazilərində yaşayan yəhudilər də ərəb ədəbiyyatının təsirindən kənarda qalmamışlar. Bu şairlərin ən məşhuru Yehuda ha-Levi idi (1075-1141).

H-Levi 1075-ci ildə Tudelada anadan olmuşdur. Uşaqlığını İspaniyada keçirmiş, kiçik yaşlarından mükəmməl yəhudi və ərəb təhsili almışdır. Yehudanın təhsilinə ərəb təsiri güclü olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra xristian əraziləri kimi Tudela da ərəb mədəniyyətinin təsiri güclü idi.

Gənc yaşlarında yaşadığı şəhəri tərk edərək Qranadaya gələn ha-Levi dövrünün görkəmli alimləri, filoloq, filosof və şairləri ilə tanış olaraq yəhudi ədəbiyyatının "Qızıl əsr"i nümayəndələrindən birinə çevirilir. Gənc yaşlarından Əndəlusu dolanaraq bir çox görkəmli yəhudi ədib və filoloqlarından təhsil almışdır. Qranadada olarkən o, Moşe ibn Ezra ilə dostlaşmışdır. Yehuda ha-Levi ərəb dilini gözəl bilir, hətta bu dildə şeirlər də yazırdı. Şeirlərinin böyük bir qismini o, məhz Qranadada olarkən yazmışdır. 1090-cı ildə Almoravidlər ölkəyə hücumu Yehuda ha-Levini Qranadanı tərk etməyə məcbur edir. Bir müddət sərgərdan həyatı keçirən ha-Levi həm yəhudi, həm də qeyriYəhudi alimləri ilə mütəmadi olaraq əlaqə saxlayırdı. O, bir müddət Toledoda yaşayır və burada xristian hökmdarı VI Alfonsun sarayına gələrək həkim kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1108-ci ildə ha-Levinin hamisi Şlomo ibn Faruziel xristian əsgərləri tərəfindən qətlə yetirilir. Bundan sonra ha-Levi sarayı

türk edərək müxtəlif dövrlərdə Sevilya, Lusen, Kordovada məskunlaşır. Gündəngünə şöhrəti artan ha-Levinin dost dairəsi də genişlənirdi. Onun dostları içərisində Avraam ibn Ezra əlaqələri daha möhkəm idi. Müxtəlif şeirlərində ha-Levi İbn Ezraya olan məhəbbətini ifadə edir. İbn Ezra da öz növbəsində Bibliyaya olan təfsirlərində ha-Levidən müxtəlif sitatlar gətirirdi. Tibbi fəaliyyəti və Misirdəki yəhudi tacirləri ilə ticari əlaqələri ha-Levinin maddi cəhətdən ehtiyacını ödəyirdi. O, yəhudi icmasının həyatında böyük nüfuza malik idi və başqa dinlərdən olanlar tərəfindən qul kimi alınmış yəhudilərin xilas olunması üçün pul toplanmasında müstəsna xidmətləri ilə fərqlənirdi.

Amma xristian Toledosunda yəhudilərə qarşı cəza tədbirləri və sıxışdırmalar onu yenidən müsəlman ərazisinə qayıtmağa məcbur etmişdir. Əndəlusda mürabitənlərin, sonra isə müvəlladunların hakimiyyətə gəlməsi ilə müsəlman ərazilərində də yəhudilərə olan münasibətin pisləşməsi bir çox yəhudilər kimi Yehuda ha-Levinin də bir əyalətdən digərinə getməsinə səbəb oldu. Ümumiyyətlə, İsrail torpağında yerləşmək ha-Levinin əlçatmaz arzusu idi. Yuxusunda sürgün həyatının 4890-cı ildə (1130-cu il) bitəcəyini görən ha-Levi Siona qayıtmağa qərar verir. Siona gedəcəyi təqdirdə sevimli qızı və kürəkənindən, İspaniyadakı nüfuzundan və dostlarından imtina etməli olacağını anlayan ha-Levi uzun müddət heç bir yerdə münasib həyat şəraiti tapa bilmədikdən sonra 1140-cı il 24 elüldə (8 sentyabr) Yerusəlimə yollanır. Ha-Levi ilk öncə İskəndəriyyəyə gəlir. Bir neçə ay sonra o, Qahirəyə gələrək yaxın dostu, yəhudi taciri Xalfon ha-Levinin evinə yerləşir. Səmimi qarşılama və sonsuz hörmət ha-Levini yolundan saxlayırdı. O, ehtiyat edirdi ki, arzusuna çatmadan bu torpaqlarda öləcək. Rəvayətə görə, pis hava şəraitinə görə gəmi Müqəddəs torpaqlara gedə bilmir və ha-Levi Misirdə vəfat edir. Digər rəvayətə görə isə gəmi Misiri tərk etsə də, ha-Levinin gəmidə olub olmaması məlum deyil. Lakin Qdaliya ben Yosef ibn Yəhya "Şalşelet ha-kabbala" ("Satqınlıq zənciri", 1587) əsərində yazır ki, şair Qüdsə gəlir. O, torpağı öpərək "Sion, halo tişali..." ("Sion, sən soruşmayacaqsanmı") ellegiyasını oxuyur və bu zaman sarasinin (orta əsrdə qərblilərin Afrika müsəlmanlarına verdiyi ad) atının altında qalaraq vəfat

edir.

Ha-Levinin orta əsr yəhudi-İspan dini və dünyəvi poeziyasının icniləri hesab olunan təqribən 800-ə yaxın poetik əsəri qorunub saxlanmışdır. Bu əsərlərdə bir tərəfdən ərəb, digər tərəfdən isə Bibliya üslubunun təsirini görmək olar. Yehuda ha-Levinin yaradıcılığında bu poeziya özünün ən yüksək zirvəsinə çatır və kamilliyi və mükəmməlliyi ilə diqqəti çəkir.

Şairin 350 piyutu içərisində tematik mövzulu şeirlər xüsusi yer tutur. "Şirey ha-qalut" ("Sürgün şeirləri") adlandırdığı bu silsilə bütün zamanların yəhudi poeziyasının in kamil nümunəsi hesab olunur.

Ha-Levinin zəngin poetik irsi vardır. O həm dini, həm də dünyəvi mövzulara müraciət etmişdir. Əndəlusda yaşayan ərəb şairləri kimi ha-Levi şeirində də yəhudilərin vətən saydıqları yerlərə, xüsusilə Siona olan həsrət motivi güclü idi. Xüsusilə Siona həsr etdiyi şeirlər ona şöhrət gətirmişdir. "Şirey Tsion" ("Sion şeirləri") şairə dünya şöhrəti qazandırmışdır. 10 illər bəyünca yazılan və "sionid" adlanan belə şeirlər orta əsrlər yəhudi ədəbiyyatında yeni şeir növü idi. Şeirlər şairin daxili narahatlığından xəbər verir. Şairin daxilində sevgi və əzab arasında sonsuz müharibə gedir. O, qəlbinin və ruhunun fərahlığını Şərqdə-Sionda görür. Siklə daxil olan şeirlərin böyük bir qismi şairin Qüdsə səfərindən bəhs edir. Şairin İbrani dilində yazdığı "Sion, sən soruşmayacaqsanmı.. " şeirindən bir parçaya diqqət yetirək:

ציון הלא תשאל

ציון הלא תשאל לשלום אסיריך

דורשי שלומך והם יתר עדריך

מים ומיזרח ומצפון ותמימן שלום

רחוק וקרוב שאי מכול עברריך

ושלום אסיר תאוה, נותן דמעיו כטל-

חרמון וניכסף לרידתם על הרריך!

לבכות ענותך אני תנים , ועת אחלום

שיבת שבותך אני כינור לשיריך!

Şeirin tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

"Sion, sənə sadıqləri salamlayırsanmı?

Sənin tayfalarının sənə salamı vardır!

Uzaqlardan, yaxınlardan, cənubdan.

Dənizlərdən, şərqdən, qərbdən-

Sənin bütün səmtlərindən

Eleyen alqışları qəbul edirsənmi,

Salam deyir ehtiraslı vəfalın

Qəmdən, qüssədən axan göz yaşım

Bu göz yaşları bir şəh tək dalğalara düşərmə,

Sənin ağrılarına ağrıyaraq ağlayıram,

Lakin, hərdən fikrə dalıram,

Sanki, arfa olaraq, bayramlarında oxuyuram".

Yəhudilərin Məbədin dağıdılması ilə bağlı qeyd etdikləri "9 Av" qara bayramı günü oxuduqları kinotlar arasında bu ellegiyaya da rast gəlinir.

Sənətkarın bu qəbildən olan digər şeirinə də nəzər yetirək:

לבי במזרח

לבי במזרח, ואנוכי בסוף נערב-

איך אטעמה את אשר אוכל ואיך יערב?

איכה אשלם נדרי ואסרי בעוד

ציון בחבל אדום ואני בכבל ערב?

יקל בעיני עזוב כול טוב ספרד, כמו

יקר בעיני ראות עפרות דביר נחבר.

Tərcüməsi: "Mənim qəlbim şərqdədir".

Mənim qəlbim şərqdə, mən isə qərbin küncündəyəm.

Bundan sonra yediyimi necə dadım və bundan necə həzz ala bilərəm?

Sion Edomun, mən isə ərəblərin hakimiyyəti altında olanda mən öz vədlərimi və əhdlərimi necə yerinə yetirə bilərəm?

İspaniyanın bütün yaxşı şeylərini, dağıdılmış sarayın külləri kimi arxada qoyub etmək asan olacaqmı?.

Onun yaradıcılığında ərəb şeirindən əxz olunmuş iqtibas, tərcümə və tədminlər böyük yer tuturdu. Yehuda ha-Levi dostu Yışaq ibn Ğiyasın ayrılığına həsr etdiyi şeirdə İspaniyanın ərəb şairi ibn Şuheydin bir əsilzadə qadına həsr etdiyi aşağıdakı şeirdən bəhrələnmiş, demək olar ki, şeirin tərcüməsini bütünlükdə öz şeirinə daxil etmişdir. Şeirin tərcüməsi ilə tanış olaq:

Qadın üzündəki hicab arxasından baxaraq (müəzzinin) Allaha və xeyir əməllərə səslədiyi tərəfə yönəldi.

O özünü Allaha həsr etmək üçün oğlu ilə sakit bir guşə axtarırdı.

O balası ilə dağ başına çıxan ürkək bir ceyrana bənzəyirdi.

O öz körpə balası ilə qürurla gedə-gedə gəlib çoxlu çaqqallar olan vadiyə çatdı.

O körpəsi üçün çox qorxurdu. Ona dedim: “Qorxub eləmə!”

O üz çevirib getdi. Ardınca müşk qoxusu gələn paltarının ətəklərinin yazıya (göyərçinin kürəyndəki xətlərə) bənzər izləri qaldı.

Bu motiv şairin şeirində belə əks olunub:

ונשקפת הבעד סתרי סתרים

מנהלת בנה לתור מנוחה

ונמשלה כאילה שלוחה

וחרדה על בנה ואקראה לה

ופנתה להלך ויהי בחפזו

והלכת לאטה מעדנות

והן על עקבות שולי מעילה

כמדרך פעמי יצחק בעמדו

ושכו אחרי נסעו לנשק

ומצאו כדבש טעמו וריחו

והלכת בדרכי הישרים

להבדל בדרך הנזירים

אשר תדעה צכי במרוס הררים

לאט אל תרגזו רעית עפרים

ומלאו תימרות בשמה עברים

עדי כי עברה במעון כפירים

דמות נחש נרדים עם כפירים

לנשק אהביו על-הר בתרים

מקום רגליו וללחך העפרים.

Şeirin tərcüməsi belədir:

Niqab arxasından baxan qadın öz dini ibadətini yerinə yetirmək üçün (məscidə doğru) irəliləyirdi. O həddindən artıq mömin və özünü Allaha həsr edən insanlar kimi oğlu ilə tənha bir yer axtarırdı.

O sanki öz balası ilə dağların başına qalxan gözəl qamətli bir ceyrana bənzəyirdi.

Amma o oğlu üçün bir həyəcan keçirirdi.

Belə olduqda mən ona dedim: “Sakit ol,qorxma, ey qızılgülə bənzər (xanım!)”

O dönüb geri qayıtdı. O gedərkən müşk və ənbər qoxulu paltarının ətri ətrafa yayıldı.

O yavaş-yavaş gedirdi, o vaxta qədər getdi ki, şirlərin yuvasına yaxınlaşdı.

Bezer dağında sevgilisini öpən Yışaqın ayaq izlərinin rənginə bənzəyirdi.

O getdikdən sonra onlar (sevgililər) dönüb gəldilər və onun ayaq izlərini öpməyə başladılar.

Onlar həmin izlərin dadının bal kimi şirin olduğunu, ölü canlara həyat verdiyini gördülər.

Göründüyü kimi, şeirin iki hissəsi arasındakı əlaqə ayaq izləri, gedən şəxsin ətrinin bir müddət tərk etdiyi yerdə qalması motivi üzərində yaranmışdır.

Ha-Levinin şeirində lirik hissə əsas hissəni üstələyir. Bu parça ilə şair bir yandan ibn Şuheydin şeirinin təzmin-tərcüməsi ilə ərəb ədəbiyyatı ilə bağlılığını nümayiş etdirmiş, digər tərəfdən isə dostuna həsr etdiyi şeiri bir müsəlman qadınına həsr olunmuş nəsiblə başlamaqla ərəb şeir sənətindən təsirlənməsini təsdiq etmişdir. Digər tərəfdən, burada ərəb ənənəvi obrazlarına bağlılıqla əlaqədar başqa bir motiv də diqqəti cəlb edir ki, bu da Yısaqın ətrinin ölü canlara həyat verməsidir. Bu, həm ərəb, həm də bütün müsəlman ədəbiyyatında geniş yayılmış motivlərdən biridir və Quran qissələrindəki Xızrın abı-heyvan içməsi motivi ilə bağlıdır. Şərq şeirində sevgilinin nəfəsinin, ağız suyunun, rayihəsinin ölü canlara həyat verdiyi tez-tez işlənir. Bu obraz göründüyü kimi yəhudi şeirinə də yad olmamışdır.

Yehuda ha-Levi fəlsəfi görüşlərini ərəb dilində yazdığı "Kitab al-hicca v-əd-dalil fi nəsr əd-din əz-zalil" ("Aşçaldılmış dini qorumaq üçün sübut və dəlil kitabı") kitabında cəmlənmişdir. XII əsrdə kitab "Sefer ha-hoxaxa və ha-reaya le-haqanat ha-dat ha-bzuya" adı altında ibri dilinə tərcümə edilmişdir. Lakin bu kitab yəhudi ədəbiyyatında daha çox "Ha-Kuzari" adı altında tanınır. Çünki kitab tək-cə sisteməlik fəlsəfi traktat yox, həm də iudaizmin Aristotel fəlsəfəsi, islam və xristianlıqla müqayisə olunan formasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, "Ha-Kuzari" Xadai ibn Şaprutla Xəzər xaqanı İosif arasında olan məktublaşma əsasında yazılmışdır. Əsərin birinci hissəsində şair filosof, xristian və müsəlman Xəzər xaqanına öz düşüncələrini danışirlar. Sonrakı 4 hissədə xaqanı öz dininin daha üstün olmasına inandıran yəhudi ilə hökmdarın dialoqundan danışılır. Əsərdə sanki dəlillər axtarılır. Əsas dəlillər çoxlu bilik, məlumat və əsl din axtaran İosif və ravvin arasında baş verən dialoqlarda öz əksini tapır. Müəllif dinin vacibliyini və Allaha sadiqliyi əsas hesab edir. Əsərdə iudaizmin ilahi aşkarlığa əsaslandığı qeyd olunur. Bununla da müəllif fəlsəfi

konsepsiyaları ikinci plana atır. Əsərdə ha-levi qatı idealist kimi çıxış edir və ilahi varlığı ən yüksəyə qaldıraraq, yalnız iudaizmin ən ali din olduğunu vurğulayır.

"Ha-Kuzari" əsəri sonradan fəlsəfə elmində Ş.David, Lutsato, F.Rozansveyq, A.Kuk kimi nəhəglərə öz təsirini göstərmişdir. Kabbala və xasid ədəbiyyatlarında da əsərin təsirini görmək mümkündür.

Maymonidin həyat və yaradıcılığı

Yəhudi mənbələrində Rambam (רמב"ם) kimi tanınan Moşe ben Maymon orta əsrlərin ən böyük yəhudi filosofudur. Əsl adı Moşe ben Maymen Əbu İmran Musa bin Məymun ibn Abdullah əl-Qürtubi olan və yəhudi fəlsəfi fikrinin atası hesab olunan Maymonid görkəmli ravvin, Hallaxa kodifikatoru, filosof, alim və həkimdir.

1135-ci ildə Kordovada anadan olmuş Maymonidin atası (Mişnaya yazdığı şərhlərdə isə o, 1138-ci ildə anadan olduğunu qeyd edir) Maymon ben Yosef dövrünün görkəmli hallaxistlərindən biri və dayan (qazi, hakim) idi. 1148-ci ildə Maymonidin ailəsi Almoxadların təqibi səbəbindən ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalır. Təqribən 7-8 il Maymonid ailəsi İspaniyada sərgərdan həyatı keçirir və 1160-cı ildə Fesdə məskunlaşır.

Sərgərdan həyat tərzində Maymonid ilk təhsilini alır. 1158-ci ildə Rambam Mişnanın təfsirinə başlayır. O, eyni zamanda yəhudi təqviminə haqqında qısa traktat, məntiq haqqında traktat, Babil Talmuduna aid şərhlər və Qüds Talmudunun hallaxa qanunlarına həsr olunmuş kiçik əsər yazır.

Müsəlman mənbələrinin məlumatına görə, Maymonidin ailəsi digər yəhudi ailələri kimi formal olaraq islamı qəbul edir. Lakin bu fikrə digər mənbələrdə rast gəlinmədiyindən həqiqətə uyğun olub olmamasını söyləmək mümkün deyil. Mmaymon ben Yosef islamı formal olaraq qəbul etdiyinə görə xəcalət çəkən yəhudilərə müraciətlə yazdığı "İqqueret ha-nexema" ("Təskinlik müraciətnaməsi") əsərində yazırdı ki, yəhudi duaları qısa şəkildə olsa belə oxuyan və yaxşılıq edən hər bir kəs yəhudi olaraq qalır. Şimali Afrikada olarkən Ramba da "İqqueret ha-şmad"

("Məcburi dönüklük məktubu") əsərində qeyd edir ki, iudaizmdən dönməyə məcbur edilmiş hər bir yəhudi bu ölkəni tərk etməlidir (Əsər tarixi mənbələrdə "Maamar kiduş ha-Şem"- "Allah adının təqdisi haqqında söz" kimi də tanınır). Bunu əsas tutaraq Maymonid ailəsi Fesi tərk edir və Akkoya gələrək 5 ay burada yaşayır. Rəvayətə görə Maymonid ailəsi Fesi tərk edərkən dənizdə fırtınaya düşürlər İlahi möcüzə nəticəsində sağ qalan Maymonid ailəsi İsrailə gəldikləri günü bayram kimi qeyd edirlər. Maymonid ailəsi Qüds və Xevronu ziyarət edir, sonradan isə Misirə qaçıdaraq Fostatda məskunlaşır. Güman olunur ki, Maymon ben Yosef ya İsrail, ya da Misirdə vəfat edir.

Rambam qiymətli daş-qaş alverçisi olan qardaşı Davidin dəstəyi nəticəsində bütün maddi sıxıntılardan uzaq olur və özünü tamamilə yaradıcılığa sərf edir. 1168-ci ildə o, Mişnaya şərhlərini yekunlaşdırır. Növbəti il Rambama böyük itki üz verir: qardaşı David ticari səfəri zamanı dənizdə batır. Arvadı və iki uşaqlı ailə param parça olur. Maymonid bu itkini olduqca çətin qəbul edir; o, bir il boyunca heç kimlə ünsiyyət qurmur, özünə qapanır. Lakin sonradan o, asketizmdən qurtularaq tibbi fəaliyyətə başlayır. Mahir həkim şöhrətini dərhal qazana bilmir. 1185-ci ildə o, Misir hakimi əl-Fədilin şəxsi həkimi təyin olunduqdan sonra məşhurlaşmağa başlayır. Bəzi məlumatlara əsasən, Maymonidin Səlah əd-Dinin də şəxsi həkimi olduğu güman olunur. Yorğun tibbi fəaliyyətə baxçayaraq məhz bu illərdə Maymonid ona dünya şöhrəti gətirən iki əsərini- "Mişne Tora" ("Qanunun təkrarı", 1180) və "More nevuxim"i ("Mütərəddidlərin müəllimi", 1190) yazır. Bundan başqa o, "İqqeret Teyman" ("Yəmən məktubu") və "Maamar txiyat ha-metim" ("Dirilmə haqqında mülahizə") əsərlərini də bitirir. Qeyd etmək lazımdır ki, adları qeyd olunan bütün əsərlər ərəb dilində yazılmışdır.

"Mişne Tora" əsərində Maymonidin elmi-fəlsəfi düşüncələri yer almışdır. Əsər 14 kitabdan ibarətdir. Onlardan hər biri yəhudi dinin müəyyən qanununa həsr olunmuşdur. İlk 3 kitab metafizik qanunlardan, 9-a qədər olan kitablar astronomik hesbalardan, 14-ə qədər olan kitablar isə məsihçilik ideyalarından və xristian və müsəlman alimləri olan müzakirələrdən bəhs edir. Qeyd etmək lazımdır ki,

Maymonidin digər əsərlərindən fərqli olaraq "Mişne Tora" ibri dilində yazılmışdır. Yehuda ha-Nasinin dövründən XII əsrə qədər ibri dilində belə mükəmməl sənət əsəri yazılmamışdı.

"İqqeret Teyman" yəhudilərin Yəmənə fanatik-şiə hakimi tərəfindən təqibləri səbəbindən yazılmışdır. Yəhudiləri ya islamı qəbul etməli, ya da ölməli idilər. Bir sıra Yəmən yəhudiləri təqib və zümlərə tab gətirə bilməyib formal olaraq islamı qəbul edirlər. Onların arasında məsih erasının yetişdiyini deyən yalançı peyğəmbərlər də var idi. Çəşqınlıq işində qalan Yəmən yəhudiləri Maymonidə müraciət edirlər. Təqribən 1172-ci ildə Maymonid onlara ərəb dilində yazdığı "Ər-risale əl-Yəməniyə" ("İqqeret Teyman") əsərlər cavab verir. Sadə və hər kəs tərəfindən başa düşülən dildə yazılan əsərdə Maymonid din dünyasını gözləyən müsibətlərdən yazaraq olanların ellin qılıncından daha kəskin olduğunu deyirdi. Bu müsibətlərin başında isə müsəlman və xristianlar dayanırdı. Maymonid başa düşürdü ki, əsər müsəlmanların əlinə keçsə onu böyük müsibətlər gözləyir. Lakin o, Yəmən yəhudilərindən xahiş edirdi ki, məktub formasında yazılmış əsəri çoxaldaraq bütün yəhudi icmalarına paylasınlar. Məktub Yəmən yəhudilərinə təsir edir. Onlar hakimin tələblərinə məhəl qoymaraq yəhudi kimi dünyadan köçməyi daha şərəfli hesab edirlər. Maymonidə təşəkkür rəmzi olaraq isə, müəllimləri Moşə ben Maymonun şərəfinə kaddiş duası oxuyurlar.

"Maamar txiyat ha-metim" (1191) "Mişne Tora" əsərinin davamı olub əsərə qarşı yönələn tənqidi fikirlərə cavab məqsədilə yazılmışdır. Bu tənqidlərin əsasında əsərdə şəxsi cismani dirilmənin ruhun ölməzliyinə nisbətən daha az qabardıldığı iddiası dayanırdı. Maymonid bu tənqidləri rədd edərək, qeyd edirdi ki, ruhun ölməzliyi iudaizmin 13 əsasə prinsipindən biridir.

Maymonid yaradıcılığının şah əsəri "More nevuxim"-dir (ərəbcə Dalalat əl-xairin"). Yəhudi fəlsəfi ədəbiyyatının incisi sayılan əsər bütün yolunu azmışları Allahın birliyinə inanmağa çağırır və sübut edirdi ki, bu, bütün maneələri aşmağa kömək edir. Əsər "Emuna u-dea" ("İnam və bilik") başlığı ilə başlayır. Girişdə müəllif başa salmağa çalışır ki, hər şeyi axıra qədər izah etməyə çalışmaq lazım

deyil. "Bəlkə də dini yazılarda yazılan bir çox məsələlər metafizik qanunların böyük bir sirridir. Fikirləşməyin ki, bu böyük sirləri insanlardan kimsə dərk edə bilər. Hərdən həqiqət elə paralayır ki, biz onu aydın bir gün kimi qəbul edirik. Lakin sonra bizim təbiətimiz adət və vərdişlərimiz onu elə gizlədir ki, biz yenidən zülmətə qapılırıq; həmişə olduğu kimi". Müəllif burada insanların şüurunu zülmət gecədə ildırım çaxan zamanı müşahidə etdikləri ani işıqla müqayisə edir. Əgər bu şimşəklər ardıcıl olsalar, bu, gün işığına çevrilər. Bu işıq bir qədər çox görmək isə yalnız peyğəmbərlərə nəsib olmuşdur. Müəllif bununla demək istəyirdi ki, insanlar peyğəmbərlərə ona görə inanmalıdırlar ki, onlar o böyük işıq bütöv olmasa da aram-aram görə bilirlər. İnsanlara isə bu işığın heç yüzdən biri də gəlib çatmayıb. Maymonid belə hesab edirdi ki, hər bir insan yaşadığı həyat boyunca nəyə aid olduğunu aydınlaşdırmalıdır. Başqa sözlə desək, öz-özünə hesabat verməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsər bir sıra ravvinlər tərəfindən birmənalı qarşılanmadı, qısa müddət ərzində əsərə qarşı tənqid dalğası formalaşdı. Lakin, ümumilikdə əsərdə ideya bolluğu ilə bir çox vacib məqamlar izah olunduğundan əsərə təqdirə layiqdir. Əsər bir çox dünya dillərinə tərcümə olunmuş, orta əsrlər xristian Avropası fəlsəfəsinin bəhrələndiyi kitaba çevrilmişdir. İlk dəfə olaraq Şmuel İbn Tibbon əsəri ibri dilinə tərcümə etmişdir. Bu tərcümə 1480-ci ildə İtaliyada işıq üzü görür. Əsər həm də Əl-Hərizi tərəfindən də tərcümə edilmişdir. XVI əsrdə isə A.Yustinian Əl-Hərizinin tərcüməsinə əsaslanaraq əsəri latın dilinə tərcümə etmişdir. Sonradan İ.Bukstorf Şmuel ibn Tibbonun tərcüməsinə əsaslanaraq əsəri yenidən latın dilinə tərcümə edir. 1580-ci ildə əsər M.Rekanati tərəfindən italyan dilində tərcümə edilir. Yəhudi icmasının rəhbəri kimi, Maymonid karaimlərə olan münasibəti də aydınlaşdırır, bir yəhudinin karaimlərə necə davranacağı haqqında kiçik həcmli əsərlər yazırdı. Maymonidin fəaliyyəti rabbanitlərin Qahirədə yerini möhkəmləndirir. O, liturgik ədəbiyyatına da bir sıra yeniliklər gətirərək yəhudi ədəbiyyatında novator alim kimi çıxış edir.

Ömrünün sonuna qədər Maymonid yəhudi icmasının rifahı üçün çalışmış və həkim vəzifəsini ləyaqətlə yerinə yetirmişdir. O, müxtəlif ölkələrin yəhudi icma

başçıları ilə mütamadi olaraq yazışmalar aparmışdır. Maymonid 1204-cü il 13 dekabrda vəfat etmişdir. Yəhudilər bu tarixi qara bayram kimi qeyd edirlər. "Mmusadan Musaya qədər başqa belə bir Musa olmayıb" afirizmi yeddi yuz il ərzində yəhudilərin əsasaforizmlərindən biri olaraq qalmışdır. Yəhudilər hesab edirdilər ki, Musa peyğəmbərdən sonra yəhudi xalqında Moşe ben Maymonid kimi başqa bir Musa olmamışdır. İsrail dövləti qurulduqdan sonra onun nəşinin qalıqları Tveriyaya gətirilmişdir. Bu günə qədər onun qəbri yəhudilərin başlıca ziyarətgahlarından biridir.

Qeyd olunduğu kimi, Maymonid yəhudi ədəbiyyatında həm də hallaxist alim kimi məşhurlaşmışdır. Hələ cavan olarkən o, Talmudun bir sıra traktatlarına şərh vermyə başlayır. Onun bu təfsirlərinin yalnız bir hissəsi qorunub saxlanmışdır. Mişna və Talmuda yazdığı şərhlərində Maymonid əməli Hallaxa ilə kifayətlənir. Onun Talmuda olan şərhləri Moed, Naşim və Nezikin bölmələrini, kaşrut qanunlarından bəhs edən Xullin traktatına aiddir. Mişnaya olan şərhlərində (ərəbcə "sirac") Maymonid dili Mişnanın dilindən daha çətin olan Gemaranın dolaşiq və çətin müzakirələrinə toxunmadan Hallaxanın ümumi məğzini izah edir. Mmaymonid tannaylar tərəfindən Mişnaya daxil edilmiş hissələri Mişnadan çıxarır və Talmuda hər kəs tərəfindən başa düşülən aspektdən yanaşır.

Maymonidin şərhlərinə əlavə etdiyi müfəssəl müqəddimələr daha diqqətə layiqdir. Zraim bölməsinə yazdığı təfsirin müqəddiməsi Maymonidə görə həm də Şifahi Qanunun Musadan Maymonidin dövrünə qədər olar tarixinə girişdir. Pirkey avot traktatına yazdığı "Şmona prakim" ("8 fəsil") təfsiri isə əxlaqi-fəlsəfi traktatdır. Əsərdə müəllif Aristotel etikası ilə ravvin iudaizminin əsas prinsiplərini birləşdirir.

Maymonidin ərəb və ya ibri dilində yazdığı çoxsaylı responsları (464 dənə) Maymonidin Misir yəhudilərinin həyatındakı rolundan bəhs edir. Müxtəlif məsələlərlə bağlı Mmaymonidə müraciət edənlərin arasında bəzən fikirləri Maymonidlə üst-üstə düşməyən bir sıra görkəmli alimlər də vardı. İslam fanatikləri tərəfindən təqiblərə baxmayaraq, Maymonid müsəlmanları bütpərəst hesab etmir və islamın monoteist əsaslarını xüsusilə vurğulayırdı. O, müsəlman və yəhudi kəlam

alimləri ilə elmi mübahisələrə girərək, onların Tanrının mövcudluğuna dair dəlillərinin qane edici olmadığını, insanın ağılından çox şəxsi təxəyyülünə hesablandığını irəli sürmüşdür. Maymonid Tanrının mövcudluğuna dair iyirmi altı sübut göstərmişdir.

Maymonid qnostisizm xarakterli (qnostisizm- xristianlığın ilk dövrlərində: xristian dini, yunan idealist fəlsəfəsi və Şərq dinləri əsasında qurulan dini-fəlsəfi cərəyan) "Şiur koma" əsərinin yəhudi məzmunlu olmasını inkar edirdi.

Maymonidin ən əsas fəaliyyəti iudaizmin on üç iman prinsipini hazırlaması olmuşdur. Bunlar Tanrının mövcudluğu, onun vahidliyi, maddiliyinin rəddi, varlığının əbədiliyi, sitayişə layiq yeganə obyekt olması, insanların əməllərindən xəbərdar olması, peyğəmbərlər vasitəsilə insanlara vəhylər yollaması, Həzrət Musanın (ə) peyğəmbərlərin ən üstünü olması, Tövrətin Musaya Sinay dağında verilməsi, onun dəyişdirilməsinin mümkünsüzlüyü, İlahi qanunlara riayət edənlərə mükafat, pozanlara isə cəza verilməsi, Məsihin yer üzünə gələcəyinə və ölümlərin diriləcəyinə dair məsələlərdir. Bu prinsiplər zaman keçdikcə, bütün yəhudilər tərəfindən iman əsasları kimi qəbul edilmişdir.

Maymonid astrologiyanın elmi dəyərini də qəbul etmirdi. Filosofun astrologiya barəsində də düşüncələri var. Maymonid yazırdı ki, insan yalnız əqli dəlillərin köməyi ilə izah olunan məsələləri qəbul etməlidir. O, astrologiyanı öyrəndiyini bildirmiş, lakin onu elm kimi qəbul etməmişdir. İnsanın taleyinin ulduzlardan asılı olması barədə fikir Maymonid tərəfindən gülünc qarşılanmışdır.

Maymonid qədim yunan və müsəlman filosoflarının əsərləri ilə yaxından tanış olmuş, Tövrə qanunları ilə fəlsəfəni uzlaşdırmağa cəhd göstərmişdir. O, həmçinin, yəhudi dini mətnlərinin təfsiri ilə məşğul olmuş, dövrünün ən böyük yəhudi ilahiyyatçısı kimi tanınmışdır. Onun fəlsəfi görüşlərinə Aristotel, İbn Baccə, İbn Sina, İbn Rüşd, Fərabî, Qəzali və başqa filosofların böyük təsiri olmuşdur. Akvinolu Foma, Spinoza, İsaak Nyuton kimi mütəfəkkirlər isə ondan bəhrələnmişlər. Bütün kitablarını o dövrdə elm və fəlsəfə dili hesab edilən ərəb dilində qələmə almışdır.

Filosof kimi Maymonid fərqli düşüncə tərzilə seçilir. Onun fəlsəfi görüşlərinin əsasında ərəb mütəfəkkirlərinin təfsir etdikləri aristotelizm durur. Onun fəlsəfi fəaliyyətinin əsas prinsipləri mahiyyət etibarilə digər sxolastik düşüncələrlə eynidir, yəni başqa sözlə, Maymonid Tanrının insanlara açıqladığı həqiqətlərlə elm və fəlsəfənin ziddiyyət təşkil etmədiyini irəli sürmüşdür. O, Aristotelin düşüncələrinə əsaslanarsa da, siyasi fəlsəfəyə dair yazılarında Platonçu kimi görünməkdədir. Maymonid müsəlman peripatetik fəlsəfi prinsiplərin tərəfdarı olmuşdur. O, iudaizmi rasionalladırmaya çalışmış, din ilə fəlsəfənin sintezinə cəhd etmişdir. Ölülərin dirilməsi və ruhun ölməzliyi haqqında kilsə əhkamı ilə razılaşmayan Maymonid təbii qanunauyğunluğu dərk etməyə, fəlsəfəni və elmləri öyrənməyə çağırırmışdır. O, sübut etmək istəyirdi ki, Tövrat təbii elmlərə və fəlsəfəyə qarşı çıxmır. Maymonid iddia edirdi ki, məsələn "əgər Tanaxda deyilsə "Allah dedi"-bunu belə başa düşmək lazımdır ki, "Allah Musanın və başqa peyğəmbərlərin dilləri vasitəsi ilə dedi", yəni biz elə başa düşməliyik ki, guya kimsə doğrudan da Allahın səsinə eşidir. Rambamın əsas uğuru ondan ibarətdir ki, o, inamla biliyi bir-birindən ayırmamağa nail olmuşdur. Daha dəqiq desək, Bibliyadakı ilahi vəhyi insanı şüurun normaları ilə, dünyanı axirət ilə, pragmatizm ilə idealizmi barışdırmağa nail olmuşdur. Filosofun əsərlərinin məğzi Tanrı ilə bağlıdır. O, Tanrının vahidliyi, mövcudluğu, qeyri-maddiliyi haqda mülahizələr yürütmüşdür. Məsələn, Maymonidə görə, Tövratda Tanrı vahid qəbul edilmiş, lakin onun sifətlərinə dair məlumatlar da verilmişdir. Əgər vəhdət sadəlik deməkdirsə, onda sifətlərin çoxluğu buna zidd deyilmi? Mütəfəkkir bu suala cavab olaraq yazmışdır ki, Tanrının varlığına aid edilməyən sifətlər onun hərəkətinin sübutudur. Məsələn, Tanrının mərhəmətli olduğunu dedikdə, onun hərəkətlərinin rəhmətlə baş verdiyi nəzərdə tutulur. Bununla bərabər Tanrının mühüm sifətləri inkarın inkarı kimi yozulmalıdır. Uca Yaradanın mövcudluğu bildiriləndə bu Onun varlığı barəsindəki şübhələrin inkarı anlamını daşıyır.

Filosof kitablarında peyğəmbərlik mövzusunə də toxunmuş, onun müxtəlif aspektlərini araşdırmışdır. Maymonid peyğəmbərliyi Tanrıdan verilən güc kimi qəbul etmiş, onun İlahi aqlın köməyi ilə əvvəlcə şüura sonra isə təxəyyülə təsir

etdiyini bildirmişdir. O, peyğəmbərlərin dövlət xadimi kimi fəaliyyət göstərdiyini bəyan etmişdir. Bu məsələdə Platonun və müsəlman filosoflarının düşüncə tərzini duyulmaqdadır.

Maymonid həmçinin, şəxsi məfhumuyla bağlı tədqiqatlar da aparmışdır. Onun fikrincə, şəxsi insan varlığının maddi əsaslarından qaynaqlandığına görə nəfsin tələblərini cilovlayaraq, onu ağıla tabe etmək mümkündür. Əxlaqsız yaşamaq insanın ağılı ilə bərabər onun bədənini də korlayır. Şəxsi əslində yalnız xeyrin şəkildəymiş formasıdır, o, özü-özlüyündə mövcud deyil.

Maymonidin "Sefer hamitsvot" ("Əmrlər kitabı", ספר המצוות) əsəri yəhudi qanunlarına həsr olunan ən məşhur kitablardan sayılır. Burada İudaizmin 613 hökmü qaydaya salınmış, onların qısa izahı verilmişdir. Lakin kitabı "məcəllə" yox, "dərslik" adlandırmaq daha doğru olardı. Çünki əsərin üslubu, metodologiyası və böyük həcmi buna əsas verir.

Maymonid həm də həkim kimi məşhurlaşmışdır. Güman olunur ki, o tibb elmini ilk vaxtlarda Fesə gəldikləri dövrdə atasından öyrənmiş, zamanla dövrünün məşhur həkimləri ilə tanış olduqdan sonra tibbi biliklərini daha da möhkəmləndirmişdir. O, yunan dilində olan tibb əsərlərinin ərəbcə tərcüməsi ilə yaxından tanış idi. Ərəb mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, Maymonid tibb haqqında mühazirələr oxuyurdu. Onun tələbələri arasında oğlu Avraam, Yosef ben Yehuda ibn Şamun və Rəşid əd-Din adında bir ərəb də vardı.

Maymonid tibb elmini 3 hissəyə bölürdü: profilaktik təbabət, xəstələrin müalicəsi və sağalanlara qulluq. Maymonidin əsası Hippokrat və Qalen tərəfindən qoyulan patologiyaya (patologiya-orqanizmdəki xəstəlik proseslərindən bəhs edən və anormal hadisələri tədqiq edən elm) əsaslanan tibbi bilikləri sərt rasionallığı ilə seçilir. O, müalicə məqsədli bütün dua, ovsun və gözmuncuğunu lənətləyirdi. Tibbə dair yazdığı "Makala fi ar-rabu" ("Astma haqqında traktat") Maymonid göstərir ki, həkim ancaq orqanizm xəstə olanda deyil, sağlam olanda da vacibdir. Digər sənət sahiblərindən fərqli olaraq həkim eyni zamanda həm sənətkarlıq, həm məntiq, həm

də intuisiya bacarıqlarına malik olmalıdır.

Maymonidin tibb haqqında ərəb dilində yazılmış traktatların böyük bir qismi qorunub saxlanmışdır. Güman olunur ki, bu əsərlər 1190-1204-cü illərdə Qahirədə yazılmışdır. Onun ən qiymətli tibbi traktatı "Pirkey Moşe" ("Musanın öyüdü") adlanır. Əsər orta əsrlər yəhudi ədəbiyyatına xas üslubda-sual və cavab formasında (respons) yazılmışdır.

İspaniyada yəhudi fəlsəfi fikrinin formalaşması

Şlomo ibn Qabirol 1021 (22)-ci ildə İspaniyanın cənubunda yerləşən Malaqa şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası Yəhuda 1013-cü ildə Malaqa şəhərinə Kordovadan qaçıb gəlmişdi. Buna səbəb Şimali Afrika ərəblərinin Kordovanı tutması olmuşdu. Sonra isə Qabirol atası ilə birlikdə Saraqosa şəhərinə köçmüşdü. Onun həyatı çox keşməkeşli olmuşdu. O, dəri xərcəngi xəstəliyindən əziyyət çəkirdi. Demək olar ki, bu xəstəlik onu bütün ömrü boyu incitmışdi. Atasının erkən ölümü ilə sanki Qabirolun uşaqlığı sona çatmışdı. Qabirol cavanlığını həmin dövr ispan şəhərlərinin elmi mərkəzi olan Saraqosada keçirmişdi. Bu şəhərdə həm ərəb, həm də yəhudi alimləri məskunlaşmışdı. Özünün hərtərəfli ərəb-yəhudi dünyagörüşünü, təhsilinin böyük bir hissəsini bu şəhərdə almışdır. Dövrün xarakterik cəhəti şairlərin əsasən saraylarda cəmləşməsindən ibarət idi. Nəinki burada, bütün şərqdə hökmdarlar öz saraylarına çoxlu şairlər yığdılar ki, onlar öz şeirlərində xəlifəni və onun zəfərlərini vəsf etsinlər. Bu növ şeirləri alçaqlıq və yaltaqlıq sayan Qabirol onları daim tənqid atəsinə tuturdu. Bu dövrün daha bir səciyyəvi cəhəti də himayədarsız şairlərə qarşı olan təqiblər və təzyiqlər idi. Qabirolun da belə bir himayədara ehtiyacı var idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz Saraqosada həmin dövrün alimləri və dövlət xadimləri yaşayırdılar. Belə şəxsiyyətlərdən biri də Yekutiel ben İshaq ibn Həsən idi. Elm və incəsənətə himayədarlıq edən bu şəxs yəhudi tarixində məhz Qabirola himayədarlıq etdiyi üçün yadda qalmışdır. Qabirolun özünü poeziya və fəlsəfəyə həsr etməsi onu himayədarlardan asılı olmağa məhkum edirdi. Yekutiel

1039-cu ildə Saraqosada siyasi iğtişaşlar zamanı öldürülmüşdür. Bundan sonra şairi öz himayəsinə Şmuel ha-Nagid götürür. Bildiyimiz kimi, Şmuel ha-Nagid o dövrdə Qranada xəlifəsinin vəziri idi. Lakin şairin Şmuel ha-Nagidlə dostluğu uzun sürmür. Onların arasında daim mübahisələr olurdu və Qabirol bəzən öz himayədarını da şeirlərində tənqid edirdi. Tarixdə şairin haqqında bu faktları Moşe ibn Ezranın məlumatı təsdiq edir. 1045-ci ildə Qabirol Saraqosanı tərk edir. O, ömrünün son günlərini Valensiyada keçirmişdi. Tarixi məlumatların bir hissəsi onun otuz dörd yaşında Valensiyada vəfat etməsini iddia edir. Lakin, qəribə həyatı olan şairin müəmmalı vəfatı haqqında müxtəlif fərziyyələr, bir çox əfsanələr yaranmışdı. Deyilənə görə o, əlli yaşında vəfat etmişdir. Çünki, şair şeirlərinin birində 1066-cı ildə tikilmiş Əndəlus memarlığının şah əsəri sayılan əl-Qambra sarayının təsvirini vermişdir. Qabirolun ölümü haqqında yazılan əfsanələrin birində güman edilir ki, o, düşmənlərinin biri tərəfindən qətlə yetirilmiş və öz həyatında əncir ağacının altında basdırılmışdı. Bu əfsanəyə görə, həmin əncir ağacı vaxtından əvvəl gözəl bar verməyə başlamışdır. Xəlifə isə bu möcüzə haqqında xəbər tutduqda məsələni araşdırmağı əmr edir. Nəticədə, qatil hər şeyi boynuna alır. Xəlifə bu adamın elə həmin ağacdən asılmasına əmr verir. Qabirol haqqında bir şəxsiyyət kimi müxtəlif qəribə əfsanələr var. Belə əfsanələrin birində deyilir ki, guya Qabirol magiyanın bilicisi olub. Əfsanəyə görə o, taxtadan qadın düzəltmiş və bu qadın ona xidməçilik emişdir. Lakin o, bu qadını yenidən taxtaya çevirməyə məcbur olmuşdu. Çünki, bu haqda məlumatlar artıq onun yaşadığı yerin hakimiyyət orqanlarına çatmışdı

Şlomo ibn Qabirolun qəribə təbiəti onun yaradıcılığına da sirayət etmişdi. Onun bütün həyatı boyu keçirdiyi daxili sıxıntılar onun həm poeziyasında, həm də fəlsəfəsində əks olunurdu. Onun xarakterində olan bütün zəiflik istedadından irəli gəlirdi. O, yalnız yaşayışından narazı olan, özünü sevən, arzularla yaşayan, təkəbbürlü bir insan idi. Hələ gənc ikən təhsilə, elmə böyük həvəslə can atan Qabirolun məqsədi ilahi müdrikliyə çatmaq idi. Onun həm şeirlərində, həm də fəlsəfi traktatlarında bu fikirləri görmək mümkündür. Bibliyanın və Talmudun bilicisi olan Qabirol həm qədim yunan, həm də ərəb fəlsəfi fikrindən qidalanaraq bir sıra yeni fəlsəfi fərziyyələr irəli sürmüşdü. O, öz fəlsəfi əsərlərini həm ərəb, həm də ibri

dilində yazmışdı. Şlomo ibn Qabirolun özünün verdiyi məlumata görə o, beş yüzdən çox şeirin və iyirmi kitabın müəllifidir. Onun fəlsəfi traktatlarından "Tikkun midot ha-Nefeş" ("Mənəvi dəyərlərin yaxşılaşması"), ibri dilinin qrammatikası haqqında olan traktatının dördüdə bir hissəsi və bir də "Keter Malxut" ("Şahlıq tacı") adlı fəlsəfi poeması bizə gəlib çatmışdı. Lakin onun yazdığı bir çox başqa fəlsəfi traktatlar haqqında da məlumat vardır. 1045-ci ildə o, əxlaq mövzusunda olan "Kitab islah əl-əxlaq" traktatını yazıb. Bu əsər orijinalda ərəbcə yazılıb və ibri dilinə tərcümədə "Tikkun Midot ha-Nefeş" kimi tanınır. Qabirolun bizə latın dilində gəlib çatan "Qəlb haqqında kitab" və fəlsəfi-əxlaqi aforizmlər toplusu olan "Muxtar əl-cəvahir" (ibri dilində – "Mixvar pninim") əsərlərinin də müəllifi olması güman olunur. Onun fəlsəfi əsərlərindən ən məşhuru, bütün Avropa filosoflarının stolüstü kitabına çevrilən "Mekor xayim" ("Həyatın mənbəyi") fəlsəfi traktatıdır. Bu əsərlərin əksəriyyətində Qabirol özünü həmişə dünyanın dərk olunmasına, insanlığın mənəvi cəhətdən təmizlənməsinə, tərk-i-dünyalığa can atan və bütün bunların sonunda həyatın mənbəyini bilən bir insan obrazı kimi verməyə çalışmışdır. Bir çox alimlərin fikrincə, onun belə bir təbiətə malik olması xəstəlikdən həddən artıq çirkinləşmiş sifəti ilə ələqədar idi. Qabirolun tutulduğu xəstəlik onu bu dünyanın gözəlliklərindən məhkum olmağa vadar etmişdi. Buna görə də o, əsərlərinin əksəriyyətində insanın mənəviyyatının daha vacib və gözəl olması ideyalarına geniş yer vermişdir. O, istəyirdi ki, bütün insanlar daxili paklığa can atsınlar. Qabirol öz mistik ideyalarında göstərməyə çalışırdı ki, yalnız ən təmiz insanlar və varlığın yaradılmasını anlamaq istəyənlər, daim paklığa gedənlər sonda Allahı dərk etmə səviyyəsinə qalxa bilərlər. Onun bu növ fikirlərində ərəb fəlsəfi fikrinin aparıcı cərəyanlarından olan sufizmin təsiri duyulur. Lakin, Qabirol fəlsəfəsi bir tərəfdən də Aristotel ideyalarına söykənir. Aristotel fəlsəfəsindən qidalanan Qabirol özünün "Mekor xayim" adlı fəlsəfi traktatını qələmə almışdır. Orijinalda ərəbcə yazılan bu kitab həm latın, həm də ibri dilinə tərcümə olunmuşdur.

Bu traktat ənənəvi şəkildə yazılmışdır. Yəni o dövrə xas olan dialoqlar şəklində. Dialoq mürşidlə şagird arasında baş verir və əsər ümumilikdə beş hissədən ibarətdir. Bütün hissələrin əsasında materiya və forma konsepsiyasının müzakirəsi

durur. Bu kitabı yazdığına görə Qabirola "yəhudilərin Platonu" deyilirdi.

Şlomo ibn Qabirol gənc olmasına baxmayaraq, bir çox şairləri öz poetik istedadı ilə arxada qoymuşdur. Şlomo dövrünün tanınmış əyanlarından olan Əbu İshaq əl-Mütəvəkkil ibn Həsən Yekvitiele bir çox şeirlər həsr etmişdir. O bu şeirlərində ərəb poetik ənənələrindən bəhrələnərək bir sıra poetik fiqurlar, bədii təsvir və ifadə vasitələri işlətməmişdir.

Şlomo ibn Qabirol yəhudi şair və mütəfəkkirləri arasında ərəb təsirinə ən çox məruz qalanlardandır. Təsadüfi deyil ki, onun yaradıcılığını tədqiq edənlər Qabirolun təsirləndiyi alimlər arasında ilk növbədə ərəb mütəfəkkirlərinin adını çəkirlər. Ərəbcə Əbu Əyyub Süleyman ibn Yəhya Cəbirul kimi tanınan Şlomo ən çox ərəb şair-filosofu Əbül Əla əl-Məəridən (973-1057) təsirlənmişdir. O, həmçinin "İxvanus-Səfa" ideyalarının müəllifi Əbül-Hakim əl-Karmaaninin təlimi ilə də tanış olmuşdur.

Şairin fəlsəfi-lirik irsindən onun bir neçə lirik şeiri və böyük poeması olan "כתר מלכות" ("Şahlıq tacı") məlumdur. Ömrü boyu elm dalınca qaçan şair, müdrikliyin əsil xoşbəxtlik olmasına inanırdı. O, ərəb və ibri dilində gözəl fəlsəfi-lirik şeirlər yaratmışdır. Şair şeirlərində bir çox mövzulara yer versə də, onun lirikasında Allaha olan məhəbbətinin və xilaskar Məsihin gələcəyinə olan inamının tərənnümü başlıca mövzudur. Məlumdur ki, Qabirol şeir yazmağa çox erkən başlamışdı. Şairə ilk böyük şöhrəti onun Babil qanlarından sonuncusu Rav Xayanın ölümünə həsr etdiyi mərsiyyələr gətirdi. Bu elegiyaların poetik ruhu o qədər yüksək idi ki, onlar həmənin dövrün saray ədəbiyyatının böyük nümayəndəsi olan Şmuel ha Nagidin mərsiyyələrini də kölgədə qoymuşdu. Belə gənc yaşında güclü poetik qüdrəti olan şair özü haqqında deyirdi: "Mən şaham, şeir isə mənim qulum, nəğmələrim isə şahların tacıdır". Artıq həmin dövrdə Qabirolun şeirləri varlı şeir və sənət həvəskarlarının diqqətini cəlb etmişdi. Elə bunun nəticəsində Saraqosa şəhərində yaşayan, şeir və sənət həvəskarları Yekutieli ona himayədarlıq etməyə başlamışdı. Qabirolun Yekutieli ölümünə həsr etdiyi "בִּימֵי קוּתִּיאֵל נִגְמָרוּ" ("Yekutieli sona çatan günlərində") elegiyası və "Günəş batarkən necə də

parlayırdı" dəfn marşı orta əsr saray ədəbiyyatının inciləri sayılırlar. "Bütün ömrü boyu daxilən böyük bir dramı yaşayan şair, bütün qüvvəsi ilə öz coşan qəlbinin faciəvi sarsıntısına, ilahi birliyə can atmasına, ətraf aləmə qarşı çıxmasına qalib gəlməyə çalışmışdır. O, dəri xərçənginə görə eybəcərləşmiş sifətini daxilən gedən mübarizənin xarici nişanəsi hesab edirdi". Qabirol ancaq öz könlünü özünə yaxın və doğma sayaraq, şeirlərində şikayətlərini xəyalən mövcud olan həmsöhbətinə danışır. Onun lirik şeirləri də dialoglar şəklində qurulmuşdur. Şair şeirlərində qələm yoldaşlarının varlılara, əyanlara yaltaqlığını tənqid edərək onları könül sərbəstliyinə, mənəvi azadlığa çağırırdı.

Qabirol böyük humanist şair olduğu kimi, həm də vətənpərvər şair idi. O, şeirlərində mühacirətdə olan xalqların halını başa düşdüyünü göstərməyə çalışmışdır. Qabirol poetik əsərlərində yəhudi xalqının Allahla söhbətini təsvir edir. Şair İsrail xalqını "məşuqə" Allahı isə "məşuq" kimi xəyal edir. O özünün bütün ürək ağrılarını məşuq ilə məşuqənin söhbəti əsasında verir. Məşuqə çəkdiyi əzablardan, həyatının başqalarından asılılığından, məşəqqətlərdən, zülməldən şikayətlənir. Məşuq isə ona səbirli olmağı söyləyir. Sonda onun bütün bu əzablardan azad olacağını deyir. Qabirol bu cür motivli şeirlərində Əhdi-Ətiq obrazlarından məharətlə istifadə etmiş, Əhdi-Ətiqin ibri dili ilə olan virtuoz əlaqəsini təsvir etmişdir. Şairin belə fikirləri onun 19 yaşında qələmə aldığı "Anak" didaktik poemasında öz əksini tapmışdır. Bu poema dörd yüz misradan ibarətdir. Lakin, bizə bunlardan yalnız səksən səkkizi gəlib çatmışdır. Əsərin girişində ibri dilinin üstünlüklərindən, ibri dilinin mələklərin və Tövrənin böyük şəxsiyyətlərinin – levilərin, peyğəmbərlərin dili olması əks olunur. Sonra isə ibri dilinin qrammatik quruluşunun şeir formasında izahı başlanır.

Qabirolun fəlsəfi düşüncələri onun lirik şeirlərində və poemalarında daha qabarıq forma alır. Onun şeirlərində kamilləşmə ideyaları çox böyük lirik ahənglə təsvir olunmuşdur. Yəhudi ədəbiyyatında Qabirol fəlsəfi poeziyanın yaradıcısı hesab olunur. Qabirol qələminin məhsulu olan "Şahlıq tacı" poeması yəhudi fəlsəfi poeziyasının şah əsəri sayılır. O, zəngin ərəb şeirindən bəhrələnərək, ərəb şeir

ölçüsündə ibri dilində şeirlər yazan şairlərdən idi. Bu ənənənin sonrakı yəhudi şairlərinin əsərlərində öz əksini tapmasında onun xidməti böyükdür. Əsər 1794-cü ildən 7 dəfə ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Poema bütün dünya yəhudilərinin dua kitablarına daxil edilmişdir. O yəhudilərin “Günahların yuyulması” günündə dua kimi oxunur. Əsər bir növ Allah-Təalanın şəninə tərifdir. Əsər özündə dörd ünsürlə (torpaq, su, od, hava) bağlı fəlsəfi fikirləri, Ptolomeyin astronomik təlimini, yaradılışla bağlı düşüncələri əks etdirir. Əsərdə ayrı-ayrı planet və ulduzlara (Merkuri, venera, Günəş, Ay, Mars, Yupiter, Saturn) ulduz bürclərinə, göyün doqquz qatına, mələklərə, Allah-Təalanın ərsinə, ruha ayrıca şeirlər həsr olunub. Göy cisimlərinin gözəlliyini təsvir edən şairin əsas məqsədi tanrının şəninə təriflər demək idi.

“Şahlıq tacı” poeması ərəb ədəbiyyatında geniş yayılmış səc üslubu ilə yazılmışdır. Ərəb ədəbiyyatında səc nəsrə aid bir üslubdur. Səclə qafiyəli və vəznli nəsr nəzərdə tutulur. Şahlıq tacı isə özünün musiqi harmoniyası ilə səcə bənzəyir. Qabirol bu poemanı özünün şah əsəri adlandırmışdır. Qabirol ərəb ədəbiyyatında səc üslubunu Qurana verdiyi harmoniya və ahəngin bu poemaya xas olması iddiasında idi. Ərəbcə səc göyərçinə xas ahəngli səsləri bildirir. “Şahlıq tacı” da öz ahəngi ilə belə bir səs harmoniyası yaradırdı (Əsər 40 bölümdən ibarətdir). Yüksək üslubda yazılmış bu poemanın başlanğıcında şair onun insanlara həqiqət axtarışlarında kömək edəcəyini bildirir. Əsər öz ruhu ilə şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış tövhid və minacatlara bənzəyir. Bununla belə bu həm də astronomik nöqteyi nəzərdən maraqlı bir əsərdir.

Lirik şeirlərində Allahın mədhini, fəlsəfi əsərlərində dünyanın yaranmasını, insan problemini geniş şəkildə işləmiş Qabirol, bu poemada özünün həm dini, həm fəlsəfi, həm də elmi fikirlərini kompleks halında vermişdir. Əsər öz yığcamlığı və dəqiqliyi ilə seçilir. Poema yaradanın böyüklüyünün sübutu, insanın ona tabe olması himni kimi yəhudilərin "Axirət günü duaları" sırasına daxil olmuşdur. Oxucuları özünə məxsus şəkildə əsərini oxumağa dəvət edən şair poemanı Allahın möhtəşəm tərfi ilə başlayır. Bu hissədə şair dünyada hər şeyin Allah iradəsinə tabe olması haqqında

fikirlərini də əks etdirmişdir. Bədii mübaliğələrdən, suallardan məharətlə istifadə edən Qabirol, Allahı müxtəlif cəhətlərdən tərif etmişdir. Hər yeni tərifə yeni müəyyənləşdirici, Tanrının böyüklüyünü vurğulayan bir sözlə başlayır. Bu təyinedici sözlərin sayı altıdır: לך – sənindir; אתה אחד – tək sən; אתה נמצא – sən mövcudsan; אתה חי – sən varsan, yaşayırsan; אתה דגול – sən böyüksən; אתה אלוה – sən Allahsan.

נפלאים מעשיך ונפשי יודעת מאד: / לך

«הדגולה והגבורה והתפארת והנצח

וההוד / לך » המלכה והמתנשא לכול

לרואש והעושר והכבוד / לך ברואי

מעלה ומטה יעידו כי המה יואבדו

ואתה תעמוד

לך גבורה אשר בסודה נילאו רעיונינו

לעמוד / כי עצמת ממנו מאוד. / לך

חביון העוז הסוד והייסוד!

"Əməllərin ecazkar, ruhun hər şeyi biləndir. Bu əzəmət, şöhrət, daimi qaliblik Sənindir. Bu dünyanın, sərvətin, insan üstündə hakimliyin, hörmətin sahibi Sənsən. Sən yeri-göyü yaradana şahiddir onlar, onlar gəldi-gedərdi, sən isə əbədi.

Sənin sirlərin dərk olunmazdır, çünki Sən dahisən, Sən bizdən güclüsən. Sən dahiliyin, sirlərin, başlangıcın xəzinəsisən".

Minacatın ikinci hissəsinin bütün misraları "tək Sən" sözü ilə başlayır.

אתה אחד ראוש כול מנין ויסוד כול בינין: אתה אחד

ובסוד אחרותך חכמי לב יתמהו כי לא ידע

מה הוא: אתה אחד ואחרותך לא יגרע ולא יוסיף

לא יחסר ולא יעריף

"Tək Sən – bütün ibadətgahların və yaradılanların əsasısən. Yalnız Sən və Sənin sirlərin müdrikləri təəccübləndirir, çünki, onlar bunun nə olduğunu bilmirlər. Sənin əhatən azalmaz və artmazdır. Qısaldılmaz və dağıdılmazdır.

Üçüncü hissə «Sən mövcudsan» sözü ilə başlayır. Bu bənddə şair özünün, hər yerdə mövcud olan Allah iradəsi ideyalarını təsvir edir. «İradə yaradılışın alətidir, yəni hər şey iradədən aslıdır".

אתה נמצה ולא ישניך שמע אוזן ולא ראות עין ולא

ישלוט בך איך למה ואין: אתה נמצה אבל לעצמך

ואין לאחר עימך:

"Sən mövcudsan, lakin Səni qulaqlar eşidə bilməz və gözlər görə bilməz. Necə, niyə, harada cavablarında deyilsən. Sən mövcudsan, lakin özlüyündə, sənin yanında heç kəs yoxdur".

Dördüncü hissə "Sən yaşayırsan" sərlövhəsi ilə başlayır.

אתה חי ולא מזמן קבוע לא מעת ידוע אתה

אתה חי ולא בנפש ונשמה כי אתה נשמה לנשמה:

"Sən yaşayırsan məlum olmayan bir vaxtdan. Sən canda və nəfəsdə

yaşamırsan, çünki Sən can üçün nəfəssən".

Beşinci hissədə Qabirol "Sən böyüksən" deyərək, Allahı mədh edir.

אתה גדול ומול גדולתך כול גדולה נכנעת וכול

יתרון מגרעת: אתה גדול מכול מחשבה

"Sən böyüksən, sənin böyüklüyün qarşısında hər şey təslim olur, bütün üstünlüklər əskilir. Sən dərk olunmaz dərəcədə böyüksən".

Qabirol nəhayət, "Sən Allahsan" deyərək, poemanın Allahın mədhi bölməsini tamamlayır.

אתה אלוה וכול היצורים עברריך ועבודריך ולא יחסר

כבורך ביגלל עוברי בליעריך כי כונת כולם להגיע עדין:

"Sən Allahsan, bütün varlıqlar sənin əməlidir. Sənin yaratmağın kəsilməyəcək, sənin yaratdıqların sənə qarşı ola bilməzlər, çünki hər şeyin mənası sənsən".

Ritmik ahənglə yazılmış bu hissədə, şair bədii mübaligələrdən geniş istifadə etmişdir. Qabirol Allahın mədhini başa çatdırdıqdan sonra, dünya və onun strukturunu göstərmişdir. O, Ptolomeyin yer üçün göstərdiyi strukturu qəbul edir və dünyanın doqquz göy qatından ibarət olmasının bir daha geniş izahını verir. Poemanın bu hissəsini Qabirol belə bir qeydlə başlayır:

"ויש מי שדולגים מכאן עד מי יעמיק" – "Buradan ta fikrin dərinliyinə qədər düşənlər var". Bu hissədə Qabirol dünyanın qatlarını bir-bir sadalamışdır və hər qatın təsvirini başlayarkən "kim" sual əvəzliyindən istifadə etmişdir. Qrammatik forma təkrarı ilə başlayan cümlələr poemanı daha da təsirli edir.

מי ימלל גבורותיך בעשותיך כדור הארץ נחלק לשנים

חציו יבשה וחציו מים: והיקפת על המים גלגל הרוח.

"Kim göstərər bu qüdrətini? Sənin yaratdığın Yer kürəsi iki yerə bölünür. Yarısı quru, yarısı su. Suyun üstünü hava qatı ilə, havanı isə od qatı ilə əhatələmişən".

Burada Qabirol dünyanın əsasını təşkil edən dörd ünsürün - su, od, hava, qurunun olduğunu ifadə etmişdir. Qabirolun poemada sadaladığı sistemə görə dünyanın strukturunda birinci qat göy qübbəsidir. Qabirol ayın bu qatda olmasını da qeyd edir. İkinci qatda Merkürin, üçüncüdə Veneranın, dördüncüdə Günəşin, beşincidə Marsın, altıncıda Yupiterin, yeddincidə Saturnun, səkkizincidə Saturnun dövrəsində «kəmə» kimi olan on iki ulduzun olmasını qeyd edən şair doqquzuncu qatın, bütün bu planetləri özündə cəmləşdirdiyini, qalaktikanı əmələ gətirdiyini ifadə etmişdir. Lakin Ptolomeydən fərqli olaraq, Qabirol dünyanın strukturunda daha bir qat da göstərmişdir. O, yalnız bu qata qədər qalxan bir kəsin, Allahın sirlərini anlaya biləcəyi fikrini yürütmüşdür. Poemada, bu sonuncu qatın ilahi şüurdan ibarət olması qeyd olunur: "מי יבין סודות נוראתיך בהרימך על גלגל התשיעי" – "Sənin sirlərini kim başa düşər? Doqquzuncu qatın üstündə olan şüur qatına qalxan!".

Poemada Qabirol insanın faciəvi obrazını yaratmışdır. İnsanın dünya sirləri qarşısında olan acizliyini, insan şüurunun ilahi şüur ilə müqayisə olunmaz dərəcədə kiçikliyini göstərmişdir. Poemada insan obrazının təsvir olunduğu hissə ahəngdarlığı və poetikliyi ilə seçilir.

"בא ולא ידע למה: וישמח ולא ידע במה: ויחי ולא ידע כמה:"

"Gəlir, bilmir nə üçün; xoşbəxtdir, bilmir nəyə görə; bilmir nə vaxtacan".

Poemanın sonunda Qabirol özünün və eyni zamanda, bütün insanların adından Allaha dua eləyir və insan övladının günahlarının bağışlanmasını diləyir. Əsər böyük ruh yüksəkliyi ilə bitir.

Ümumiyyətlə isə Şlomo ibn Qabirolun yaradıcılığının əsas cəhəti onun konkret

şair və filosoflardan deyil, ümumilikdə ərəb bədii və fəlsəfi fikrindən qaynaqlanmasıdır. Bu fikrin hüdudları isə geniş olub həm ərəb poeziyasını, həm sufi təlimini, həm ərəb fəlsəfəsini, həm də Quran düşüncə tərzini əhatə edir. Şlomo ibn Qabirolun aşağıdakı beytində bir çox ərəb şairlərinin xüsusilə Cəririn təsirini görmək mümkündür:

מה לאביגיל- אשר לקחה

נפשי בעיניה ושם הניחה ?

“Abiqailə nə olub ki, o öz gözləri ilə əvvəl mənim ruhumu (canımdam) alır, sonra isə onu tərk edir”.

Şlomo ibn Qabirol həm dini, həm də dünyəvi ədəbiyyata meyilli olmuşdur. Bir çox dini şeirlərindən əlavə onun dünyəvi mövzuda yazdığı şeirlərdən ibarət bir divanı da vardır.

Ərəb dilinə, ərəb ədəbi irsinə bələd olan Şlomo ibn Qabirol yəhudi şeirində ərəb qəsidəsinə xas olan mövzu rəngarəngliyindən istifadə etmişdir. Məlumdur ki, ərəb qəsidəsi adətən sinkretik xarakterdə olub özündə müxtəlif janrlara xas şeirləri birləşdirir. Ərəb qəsidələri adətən lirik girişlə başlayırlar. Burada aşiqin səhrada gəzərkən sevgilisinin tərk edilmiş obasının izlərini görməsi, oba qarşısında xəyala dalıb sevgilisi ilə keçirdiyi günlərini xatırlaması təkrarlanan motivlərdəndir. Bundan sonra adətən vəsf, daha sonra isə mədh və ya fəxr, həcv və s. hissələr gəlir.

Kimxi və Tibbonidlərin fəaliyyəti

İspaniyada yaşamış Kimxi ailəsi elmin bir sıra sahələrində fərqlənən alimlər ailəsidir.

Yosef Kimxi. Rabbi Yosef Kimxi (akronim Rikam- ריק"מ) 1105-ci ildə İspaniyada andan olmuş Bibliya şərhçisi, yəhudi qrammatiki və tənqidçisidir. Almoxadaxların yürüşləri zamanı İspaniyanı tərk edən Yosef Kimxi Narbona qaçır

və ömrünün sonuna qədər burada yaşayır (1170). Narbona köçdükdən sonra o, Qərb dünyasının ispan yəhudilərinin əsərləri ilə tanış olmasında müstəsna xidmətlər göstərir. Yəhudi-ispan müəlliflərinin uğurlarını xristian ölkələrində yaşayan və ərəb dilini bilməyən yəhudilərə çatdırmaq üçün Y.Kimxi provansal dilində yəhudi qrammatikasına həsr olunmuş bir sıra traktatlar yazır. Bibliya mətnlərinin hər kəs tərəfindən qəbul olunmuş homiletik şərhindən fərqli olaraq, Kimxi mətnlərinin birbaşa başa düşülməsini istiqamətlənmişdi. Onun "Sefer ha-brit" ("Əhd kitabı") kitabı Avropada xristianlığın tənqidinə həsr olunmuş ilk polemik əsərdir.

Moşe Kimxi. Rabbi Moşe Kimxi (akronim Ramak- רמ"ק) Yosef Kimxinin oğlu, qrammatik və Bibliya təfsirçisidir. Onun nə zaman və harada anadan olması məlum olmasa da, 1190-ci ildə Narbonda vəfat etdiyi mənbələrdə göstərilmişdir. Qrammatik traktatlarında atasından qaynaqlanan M.Kimxiyə terminologiya sahəsində Avraam ibn Ezranın təsir etdiyini görmək mümkündür. Təfsir elmində də M.Kimxi atası kimi mətnin birbaşa şərhinə üstünlük verir. O, Bibliyanın daha az şərh verilmiş kitablarına ("Süleymanın zərbi-məsəlləri", "Nehemiyanın kitabı", "Ezranın kitabı", "Əyyubun kitabı") şərhlər yazmışdır. Onun ən məşhur əsəri XVI əsrdə Sebastian Münster tərəfindən latın dilinə tərcümə edilən "Maxaiax şviley ha-da'at" ("Bilik mərhələlərinin gedişatı") traktatı XVI əsr xristian hebraistlərinin ibri dilinin tədqiqində əsas ədəbiyyatı olmuşdur.

David Kimxi. Rabbi David Kimxi (akronim Radak- רד"ק) Yosef Kimxinin qrammatik və təfsirçi oğludur. O, 1160-1235-ci illərdə fəaliyyət göstərmişdir. D.Kimxinin ibri dilinə ən böyük töhfəsi atasının və qardaşının filoloji biliklərini vahid sistemə salmasıdır. Onun filoloji əməyi hesab olunan "Sefer mixlol" ("Məcmu kitabı") traktatı və ibri dilinin izahlı lüğəti olan "Sefer ha-şoraşim" ("Köklər kitabı") Renessans dövrü hebraistlərinin ən çox müraciət etdikləri ədəbiyyat olmuşdur. İ.Reyxlinin "İbri dilinin elementləri" və "İbri dilinin izahlı lüğəti" əsərləri, S.Paqqinin "Qaydalar" və "Lüğət" əsərləri David Kimxinin adları qeyd olunan əsərlərinin yenidən işlənmiş variantlarıdır.

D.Kixmi təfsir elmində də məşhurlaşmışdır. O, "Varlıq", Nəbilər bölməsinə

daxil olan bütün kitablara və "Salnamələr" kitabına şərhlər yazmışdır. Ailəsinin ənənəsinə sadıq qalaraq Kimxi mətnin filoloji tədqiqinə və hərfi anlamda izahına üstünlük vermişdir. D.Kimxinin fəlsəfi görüşləri Avraam ibn Ezra və Maymonidin rəasionalizmi əsasında formalaşmışdır.

Mordexay Kimxi. D.Kimxinin XIII əsrin ortalarında fəaliyyət göstərən rəvvin və hallaxist nəvəsidir.

İsaq Kimxi. M.Kimxinin XIII əsrin sonlarında yaşayıb yaratmış alim, Bbibliya təfsirçisi, hallaxist oğludur.

Orta əsrlərdən ərəb dilindən ibri dilinə tərcümələr edən 4 tərcüməçi nəslini öznüdə birləşdirən tərcüməçi ailəsidir. Tibbonidlərin fəaliyyəti ibri dilinin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Tibbonidlər tərəfindən ibri dilinə gətirilən fəlsəfi terminologiya müasir ibri dilində istifadə olunur. Eyni zamanda Tibbonidlər orta əsrlərdə bir sıra yəhudi alimlərinin (məsələn, Maymonidin) işlətdiyi bir sıra terminləri dildən sıxışdırıb çıxarmışlar. Tibbonidlərin tərcüməsinin sintaksinin də ibri dillü fəlsəfi poeziyaya müsbət təsiri olmuşdur. Tərcüməçi ailəsi tərəfindən ibri dilinə gətirilən çoxsaylı neologizmlər müasir ibri dilinin lüğət tərkibində vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

Yehuda Ben Şaul İbn Tibbon. Yehuda İbn Tibbon (1120-1190) Qranadada anadan olmuş, lakin Lüneldə (Cənubi Fransa) yaşayıb yaratmışdır. O, tibb elmi ilə məşğul olaraq çörək pulu qazanırdı. Eyni zamanda ərəb dilindən ibri dilinə edilən tərcümələri ilə də məşhurdur. Bunlardan B.ibn Pakudanın "Ürəyin vəzifəsi", S.Qaonun "İnam və düşüncə", Y.ha-Levinin "Ha-kuzari" əsərləri ona dünya şöhrəti gətirmişdir. O, hesab edirdi ki, tərcüməçi orijinal mətnin dilini və mətnin məğzini mükəmməl bilməlidir. Əks təqdirdə uğurlu tərcümə alınə bilməz. Haqlı olaraq onu "tərcüməçilərin əcdadı" adlandırırlar.

Şmuel ben Yehuda İbn Tibbon. Şmuel İbn Tibbon (1160-1230) Yehuda İbn Tibbonun oğludur. Lüneldə doğulsa da yetkinlik yaşına çatdıqda oranı tərk etmiş, müxtəlif dövrlərdə Arl, Bezye və Marseldə yaşamışdır. Onun ən uğurlu tərcüməsi

Maymonidin "More nevuxim" əsərinin ərəb dilindən ibri dilinə tərcüməsidir. Bundan başqa o, Maymonidin digər əsərlərini, ərəb təfsirçisi Əli ibn Raduanın yunan həkimi Qalenin "Kiçik incəsənət" əsərini də ərəb dilindən ibri dilinə tərcümə etmişdir. Onun "Vaizin kitabı"na yazdığı şərhlər də diqqət çəkir.

Yakov ben Maxir İbn Tibbon. Şmuel İbn Yehudanın nəvəsi olan Yakov ben Maxir İbn Tibbon (1236-1307) ərəb dilində fəlsəfə, astronomiya, riyaziyyat və s. elmlərə dair yazılmış bir sıra əsərləri ibri dilinə tərcümə etmişdir. O, həm də ixtiraçı alim kimi tarixə düşmüşdür. Yeni astronomik bucaqölçən ("kvadrans novus"-"yeni kvadrant") ixtira edən Yakov İbn Tibbon ona "kvadrans iudaikus" ("yəhudi kvadrantı") adını vermişdir.

Avraam İbn Tibbon. Tərcüməçinin doğum və vəfat etmə tarixi bəlli deyil. O, mənbələrdə ərəb dilində yazılmış "Evdarlıq" psevdaristotel traktatının tərcüməçisi kimi xatırlanır.

“Qızıl əsr”in sona çatması və yəhudilərin İspaniyadan qovulması

XIII əsrdən başlayaraq Avropa yəhudilərinə qarşı qanlı təqiblər başladı. Təqiblərə dəstək verən katolik kilsəsinin səyi nəticəsində 1290- ci ildə yəhudilər İngiltərədən, 1394-cü ildə isə Fransadan qovulurlar. 1348-ci ildə isə yəhudilər vəba xəstəliyinin əsas daşıyıcıları elan olunduqdan sonra yaşadıkları müxtəlif şəhərlərdən sürgün edilirdilər. Roma papası III İnnokentinin dövründə yəhudilərin vəziyyəti daha da ağırlaşır. İngiltərə və Fransadan kütləvi şəkildə qovulduqdan sonra yəhudilər İtaliya və Almaniyaya üz tuturlar. Lakin qısa müddət ərzində katolik kilsəsinin təsiri ilə yəhudilər bu ölkələrdəki həyatı da cəhənnəmə dönür.

XIV əsrdə yəhudilər dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayırlar və yəhudi ədəbiyyat və mədəniyyətinin inkişafına təsir edirdilər. Bəhs edilən dövrdə yəhudilərin bir qismi hələ də İspaniyada yaşayırdı. Bu dövrdə rabbi Raşbo və rabbi Roş məşhur idi. Müxtəlif məzmunlu Talmud şərhlərinin müəllifi kimi tanınan

rabbi Raşbo Fransa və İngiltərədə böyük nüfuza malik yəhudi mütəfəkkiri və yəhudi qanunvericiliyini dərinlən bilən filosof kimi tanınırdı. Onun ən yaxın dostu rabbi Roş isə ilk dövrlərdə Almaniya da yaşasa da, sonradan o da İspaniyada məskunlaşır. Barselonada məskunlaşan rabbi Roş rabbi Raşbo ilə birlikdə yəhudi dini ədəbiyyatında yeni nümunələr yaratmağa başlayır. Digər ravvinlərin rəğbətini qazandıqdan sonra onlar Barselonada sinaqoq təsis edir və müxtəlif qərarlar qəbul edirlər: 25 yaşına çatmış hər bir yəhudi dünyəvi ədəbiyyat və fəlsəfi ədəbiyyatlar oxumaq qadağan olunur; yəhudilərə yalnız Bibliya və Tövrat oxumağa icazə verilirdi; sənətkarlıq kimi yalnız tibbi öyrənmək mümkün idi, digər sənətkarlıq növləri dinlə qadağan olunurdu. Tez bir zamanda bu qanun İspaniyanın digər şəhərlərində yaşayan yəhudilər tərəfindən də qəbul edilir. Bu qanun yəhudi mədəniyyətinə böyük zərbə endirir: Dünyəvi alim və filosofların sayı artdıqca, Talmudistlərin sayı çoxalırdı. Bu da öz özlüyündə yəhudi mədəniyyətini dini çərçivəyə salırdı.

Bu dövrün ən məşhuru alimlərindən biri də Leviben Qərşon idi. Yəhudi mədəniyyəti tarixində o, Ralbaq kimi tanınır. Onun ilk əsəri “Milxamot Adonay” (“ALLahların müharibəsi”) adlanır. Əsər bəhs edilən dövrdə böyük səs-küyə səbəb olur. Belə ki, bir qrup talmudistlərin fikrinə görə, Ralbaq Allah üçün deyil, Allaha qarşı vuruşur. Bunu görə Ralbaq özünün ən məşhur əsəri olan “Toaliot” (“Bibliyaya şərhlər” əsərini yazır.

XIV əsr yəhudi mədəniyyətinin ən parlaq simalarından biri də Yakov ben Ater idi. O, “Turim” adı altında yəhudi qanunların yeni külliyatını işləyib hazırlamışdır. Qanunlar külliyatına müxtəlif qanun, adət-ənənə və mərasimlər daxil idi. Maymoniddən fərqli olaraq o, əsərində yəhudi inanclarına toxunmurdu.

Kabbala ədəbiyyatı: Yosef Karo və İsaq Luriya

XV-XVI əsrlərdə yəhudilər Avstriya, Portuqaliya, Litva və Hollandiyada məskunlaşmışdılar. Adları çəkilən ölkələrdə yəhudilər demək olar ki, bütün hüquqlarından məhrum olunmuş, ictimai-sosial həyatın bütün sahələrindən uzaqlaşdırılmışdılar. Bütün bunlar isə, sözsüz ki, yəhudi ədəbiyyat və mədəniyyətinin inkişafına mane olurdu. 1420-ci ildə V Albertin qərarı ilə Avstriyada yaşayan bütün yəhudilər həbs olundu. O dövrün ən tanınmış 270 yəhudi mütəfəkirini diri diri tonqala atıldı. Onların əsərləri isə kütləvi surətdə məhv edilməyə başladı. 1487-ci ildə isə Lissabon başda olmaqla bir sıra Portuqaliya şəhərləri yəhudilərin öz ölkələrindən qovulması qərarını alır. Lakin kral II Juan by qərarı təsdiq etmir, buna görə də 1492-ci ildə İspaniyanın vahid şəkildə birləşdirilməsindən sonra 120.000 yəhudi Portuqaliya qaçır. Lakin yəhudilərin Portuqaliya həyatı cəmi bir il sürür. Bir ildən sonra əhali arasından kütləvi surətdə yayılan vəba xəstəliyinin mənbəyi və daşıyıcıları yəhudilər elan olunur və onlardan ölkəni tərk etmək tələb olunur. Eyni aqibət 1495-ci ildə Litvada yaşayan yəhudilərin də başına gəlir. 1495-ci ildə knyaz Aleksandr yəhudilərin ən qısa zamanda Litvani tərk etməsinə hökm verir.

Bəhs edilən dövrdə yəhudi mədəniyyətinin əsas mərkəzi Hollandiya hesab olunurdu. XV-XVI əsrlərdə Hollandiya İspaniyanın müstəmləkəsi idi. İspaniya kralı V Karl hər vaxtlə hollandları öz təbəəliyində saxlamağa çalışırdı. Lakin əzmkar hollanlar tez-tez üsyan edir, ölkələrinə sığınan yəhudilərlə ittifaqlar təşkil edərək üsyan edirdilər. 1581-ci ildə Hollandiya İspaniyanın təbəəliyindən çıxaraq müstəqillik əldə edir. Bundan sonra iki əsrdən artıq durğun vəziyyətdə olan yəhudi ədəbiyyatı sürətlə inkişafa başlayır. Yəhudilər Hollandiyanın Amsterdam şəhərində üstünlük təşkil edirdilər. Ticarət və sənayedə gözəçarpan üstünlüklər əldə edən yəhudilər tez bir zamanda hakim dairələrdə də möhkəmlənirlər. Təsadufi deyildir ki, həmin dövrdə Amsterdam “Holland Yerusəli” adlandırılırdı. Yəhudilər təkcə sosial-ictimai və siyasi həyatda aktiv deyildilər. Onlar bir sıra hollandiyanın iudazimi qəbul etməsinə təsir etmiş, Bibliya və Talmudun bu ölkədə öyrənilməsində yaxından iştirak edirdilər. Dövrün zəngin yəhudiləri Amsterdamda sinaqoq

tikdirmiş, sefard yəhudilərinin dini ayinlərinin bu sinaqoqda icra olunması üçün külli miqdarda vəsait ayırmışdılar. Bəhs edilən dövrdə yəhudi ədəbiyyatı, mədəniyyəti və dini paralel şəkildə inkişaf edirdi. Bu dövrün ədəbiyyatı "Kabbala ədəbiyyatı" adlanır.

Hərfi mənada "kabbala" (קַבְּבָלָה) "qəbuletmə" mənasını ifadə edir. Kabbala özündə mistika və magiya üsullərini birləşdirən yəhudi ezoterik təsəvvüf elmidir. Mistikadan fərqli olaraq kabbala Allahın varlığının birbaşa başa düşülməsini nəzərdə tutur.

"Kabbala" termini Talmudda Bibliyaya daxil olmayan kitabları bildirmək üçün istifadə olunur. XII əsrdən başlayaraq yəhudi mütəfəkkirləri ilk dəfə olaraq kabbala termininə başqa anlam verərək onu fəlsəfi mənada izah etməyə başladılar.

Kabbala ədəbiyyatı XIV əsrdə çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. Bu dövrdə İspaniyada Kabbala ədəbiyyatı sürətli inkişafı ilə fərqlənirdi. Bu dövrdə Şlomo Adreta başda olmaqla onun ardıcılıları kabbala ədəbiyyatında yeni cərəyan yaradırlar. Bu cərəyanın tərəfdarları Naxmadinin Tövrata olan təfsirlərinin kabbalist hissələrini araşdırırdılar. XIV əsr vacib kabbala əsərlərindən "Sefer ha-plia" ("Təəccüb kitabı") fərqlənirdi. Kitab mitsvot və iudaizmdə nadir hallarda rast gəlinən antionim (antinomiya-eyni dərəcədə düzgün hesab edilən iki qanun, müddəa, prinsip, kateqoriya arasındakı ziddiyyət) duaların mistik mənasından bəhs edir.

XV əsr İspaniyadakı kabbala ədəbiyyatında durğunluq dövrü kimi xarakterizə olunur. Lakin yəhudilərin 1492-ci ildə İspaniyadan tam qovulmasına qədər ədəbiyyatda kabbala ünsürü qorunub saxlanmışdır. XV əsrin əvvəllərindən etibarən kabbala ədəbiyyatının mərkəzi İtaliyaya keçir. İtaliyada daha çox kompilyativ (kompilyasiya-müstəqil tədqiqat aparılmadan, başqalarının əsərlərindən istifadə yolu ilə düzəldilən əsər) xarakter daşıyan ədəbiyyat xadimlərindən Menahem Rekanti, David Yehuda Messer Leon və "Maarexet ha-Elohut" ("Allahın sistemi") əsərinin naməlum müəllidi fərqlənirdi. XV əsr kabbala ədəbiyyatının əhəmiyyətli

əsərlərindən biri hesab olunan "Maqen David" traktatında D.M.Leon kabbala ədəbiyyatını fəlsəfi aspektdən izah edir. Kitab sonrakı kabbalistlərə, o cümlədən M.Qabbay və M.Kordoeroya güclü təsir göstərmişdir.

Yəhudilərin İspaniyadan qovulması ilə kabbala bir sıra Mərkəzi Avropa və Asiya dövlətlərində yayılmağa başlayır. Kabbalistlərin bir qrupu isə Ereç-İsrail (əsasən Qüdsdə), Polşa, Türkiyə və Şimali Afrikada məskunlaşır.

Yəhudilər İspaniyadan tamamilə qovulduqdan sonra kabbala ədəbiyyatında iki əsas istiqamət müşahidə olunurdu:

- ✓ ispan kabbalasını əsas tutan klassik istiqamət
- ✓ kabbala ədəbiyyatına yeni ünsürlər gətirən Sfət istiqaməti.

Birinci istiqamətin ən görkəmli nümayəndəsi "Avodat kodeş" ("Müqəddəs iş") əsərinin müəllifi M.Qabbay və "Maaraexet ha-Elohut" əsərinə yazdığı təsfiri ilə məşhurlaşan Y.Xayyatdır. Hər iki əsərdə insanın dini vəzifələri kabbalist şərhləri ilə izah olunur.

İkinci istiqamətin nümayəndələrini isə kabbala ünsürlərindən çox, yer-Sfət birləşdirir. Bu qrupa daxil olan M.Korovero, Ş.Alkabes, Y.Karo və İ.Luriya ilk dəfə olaraq kabbala ədəbiyyatına yeni ünsürlər gətirmişlər. Moşe Kordoveronun nəzəriyyəsi kabbala ədəbiyyatı tarixində fəlsəfi ünsürləri ədəbiyyata gətirmək cəhdləri kimi qəbul olunur.

İsaq ben Şlomo Aşkenazi Luriya (1534-1572) Lurian nəzəriyyəsinin banisi hesab olunan görkəmli Sfət kabbalistlərindən biridir. Kabbala ədəbiyyatı tarixində "Ha-Ari" (י"ר"א) kimi də tanınır. Tədqiqatçılar bu adın "Ha-Aşkenazi rabbi İsaq" və ya "Ha-Ari ha-kadoş" ("Müqəddəs şir") sözlərinin akronimi olduğunu qeyd edirlər. Atasını aşkenaz, anası isə sefard yəhudilərindən olan İsaq Aşkenazi kiçik yaşlarında atasının vəfatından sonra anası tərəfindən Misirə aparılır. Dayısının himayəsində böyüyən İsaq kiçik yaşlarından dövrün görkəmli kabbalist alimi Davud İbn Əli Zimrədən mükəmməl yəhudi təhsili alır.

Gənc yaşlarında varlı iltizamçı Mordexay Fransesın qızı ilə evlənən Luriyanın Misirdəki həyatı haqqında bir sıra rəvayətlər mövcuddur. Bir müddət o, qayınatasının Nildəki Raud adasında münzəvi kimi yaşamışdır. Mistika ilə maraqlanan Luriya Zohar kitabı və erkən kabbalistlərin əsərləri ilə yaxından tanış olaraq Moşe Kordoveronun nəzəriyyəsini araşdırır. Güman olunur ki, məhz bu dövrdə o, "Sifra di-tsniuta" ("Gizlilik kitabı"-Zohar kitabının bir hissəsidir) əsərinə şərhərdən ibarət olan yeganə kitabını yazmışdır.

1569 və ya 1570-ci ildə Luriya ailəsi ilə birlikdə Sfata köçür və 1570-ci ilə qədər M.Kordoveronun yanında kabbala dərsləri alır. Zamanla o, öz nəzəriyyəsini yaradaraq ətrafına bir sıra (30-a yaxın) alimləri toplayır. Luriya öz biliklərini və düşüncələrini qələmə almırdı və yayılmasını istəmirdi. Yaşadığı müddətdə o, insanlara kabbalist alimdən çox, müqəddəs insan təsirini bağışlayırdı. Bəzən o, Sfatda aşkenaz sinaqoqunda moizələr oxuyurdu. O, tez-tez tələbələri ilə Sfat ətrafında gəzişir və qeyri-şüuru olaraq tanıdığı qəbirləri onlara göstərirdi. Luriya İlyas peyğəmbər və vəfat etmiş zahidlərlə danışan insan kimi tanınırdı.

Luriya nəzəriyyəsi haqqında biz onun ölümündən sonra şagirdləri tərəfindən yazılan əsərlərdən məlumat alırıq. Bütün bu məlumatlar X.Vitalın "Ets ha-xayim" ("Həyat ağacı") əsərində toplanmışdır. Luriya kosmoqoniyaya ilə bağlı olan 3 əsas termindən istifadə edirdi: "tsimtsum", "şvirat ha-kelim" və "tikkun". Bu terminlərin izahı ilə tanış olar.

İspan yəhudilərinin başına gələn faciə motivləri və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasına ("şvirat ha-kelim"- "damarların qırılması" və "tikkun"- "təmir prinsipləri") əsaslanan Luriyan kabbalası yəhudi xalqının taleyüklü məsələlərini əsas tutan nəzəriyyədir. İsaq Luriya tərəfindən yaradılmış və həm də məsihçilik ünsürləri ilə müşayiət olunan nəzəriyyəyə görə, bütün dünyanı dolduran Allah özünü "ixtisar edərək" (tsimtsum"- "ixtisar") (tsimtsem et atsmo) yaradılış üçün yer yaratmışdır. Allahın ilk "məhsulu" hesab olunan Adam Kadmonun gözündən çıxan işığa tab gətirə bilməyən damarlar parçalanmışdır ("şvirat ha-kelim"). Bu damarın qırıntıları bütün dünyaya yayılmışdır. Bu ilahi-kosmik faicənin yəhudi tarixindəki təzahürü

"qalut" dur (sürgün). Faciədən dərhal sonra bərpaolunma prosesi gəlir: bütün dünyaya dağılmış hissələr öz ilkin mənbələrinə geri dönməyə başlayırlar. Lakin bu proses sona çatdırılmır, çünki ibtidai günah yenidən bütün sabitliyi pozaraq bu hissələrin yenidən pərən-pərən düşməsinə səbəb olur. İnsanın bu həyatdakı rolu isə bu hissələri taparaq bir şəklin ayrı düşmüş hissələri kimi yenidən bir yerə toplamaqdır ("tikkun").

Dünyanın yaranması prosesi Lurian kabalasında esxatoloji (esxatologiya-dünyanın, bəşəriyyətin sonu haqqında dini təsəvvürlərin məcmusu) xarakter daşıyır. Esxatologiya (qədim yunancadan ἔσχατον — “son”, “axır” və λόγος — “söz”, “elm”) dünyanın sonu, messianın zühuru, Qiyamət, Axirət, tarixin sonu barədə dini baxışlar sistemidir, həmçinin qeyd olunan mövzuları öyrənən ilahiyyat sahəsidir. Lurian kabbalasında esxatologiya iki qismə bölünür: fərdi və ümumdünya. Fərdi esxatologiya ölümdən sonrakı həyat, ümumdünya esxatologiyası isə tarixin sonu barədə təlimləri ehtiva edir. Esxatologiya bəşəriyyət problematikasını yalnız yəhudi ənənəsi ilə məhdudlaşdırmır, həmçinin digər dinlərin də nəzəriyyələrini tədqiq edir. Göründüyü kimi, esxatologiya olanları sırf dini nöqteyi nəzərdən öyrənir. Müasir zamanda messianizm ictimai-siyasi konsepsiya olaraq fəlsəfə, tarix, politologiya, sosiologiya və futurologiya kimi bir sıra elmi fənnlərin tədqiqat obyektidir.

Luriya hesab edirdi ki, qədim dövrlərdə esxatoloji baxışlar yalnız təkallahlıq dinlərinə məxsus olub. Buna dəlil olaraq, qədimdə tarixi prosesin kosmik dövrlərə uyğun başlanıb bitməsi barədə inanclar göstərirdi. Həqiqətən də bir sıra qədim xalqlar inanırdılar ki, sivilizasiyaların tarixi “Qızıl əsr”dən başlayır və tənəzzülə doğru gedir. Onlar dünyanı xaos (nizamsızlıq) və kosmos (nizam) arasında mübarizə meydanı görürdülər: sivilizasiya tənəzzül edib məhv olur, sonra yeni sivilizasiya ilə əvəz olunur. Bu proses daim təkrarlandığından tarix bir nöqtədən hərəkətə başlayıb eyni nöqtəyə qayıdan dövrlərdən ibarətdir. Lakin bu inancları dərinlən öyrəndikdə, anlamaq olur ki, sivilizasiyanın tənəzzül edib başqası ilə əvəz olunması özü özlüyündə təkamüldür. Çünki, əvəz edən sivilizasiya əvəz olunan sivilizasiyadan daha mükəmməldir.

Luriyan kabbalasında iudaizm ümumbəşəri nicat və ya məsihçilik doqması ilə çıxış edir. Luriyan kabbalasının sonrakı dövrlərdə formalaşan nəzəriyyələrə (sabbatianlıq, xaisidizm) böyük təsiri olmuşdur. Daha sonralar eyni ideyalar xristianlıqda və islamda da öz əksini tapır. Lakin, hər üç dinin məsihçilik doqması fərqlidir. İlk öncə məsihçiliyin tərifində qeyd etməliyik ki, bu termin qədim yəhudi dilində istifadə olunan “meşiah” və bu sözün xristianlar tərəfindən yunanlaşdırılmış “messia” formasından yaranıb. Lüğəti mənası “sürtülmüş”, “məsh edilmiş”, “məsih” olan bu ifadəni qədim yəhudilər öz hökmdarlarına nisbət verərdilər, çünki onlar hakimiyyətə gələrkən bədənlərini zeytun yağı ilə sürtərdilər. Onu nəzərə alsaq ki, yəhudilər öz peyğəmbərlərinə “meşiah”, xristianlar isə İsayə “messia” deyirlər, bu sözün daha uğurlu tərcüməsi “Allah tərəfindən seçilmiş” olmalıdır. Lakin bütün bunlar məsihçiliyin sırf dini müstəvidə, dar çərçivədə anlayışıdır. Məsihçilik bir konsepsiya olaraq qlobal hökmranlığa və həmin hökmranlığın bəşəriyyət üçün xilasedici olmasına iddialı olan bütün ideyalara şamil olunur. Bütün bu ideyalar isə Luriyan kabbalasının əsas konsepsiyasını təşkil edir. Ümumiyyətlə o, məsihçilik ideyalarını ümumi-tarixi plandan kosmometafizik plana gətirir. Yəhudi tarixi-kosmik prosesdir. Məbədin dağılması və yəhudilərin İsraildən qovulması isə kosmometafizik partlayışdır. Beləliklə də, Luriya yəhudilərin başına gələn müsibətləri insanların günahları ilə yox, kosmik proseslərlə bağlayır.

Luriya hələ sağ ikən dini şair kimi də məşhurluq qazanmışdı. Onun bir sıra dua məcmularına daxil olan 3şənbə duası məlumdur. Zoxar dilində və üslubunda yazılmış himnlərdə şənbənin kabbalist mənası və insanın şənbə günləri dünya ilə olan əlaqəsindən, bağlılığından danışılır.

Şagirdlərinin dediyinə görə, Luriya kabbala ilə yanaşı bir sıra hallaxa məsələləri ilə də məşğul olmuşdur. Kabbala sahəsində yeniliklərinə baxçayaraq, yəhudi ayinlərinin icrasında Luriya olduqca mühafizəkar idi. Onun qəbri bu gün də yəhudilərin əsas ziyarətgahlarından biridir. İsraildə (Sfatda) onun adı ilə adlandırılan iki sinaqoq da fəaliyyət göstərir.

Yosef ben Efraim Karo (1488, Toledo-1575, Sfat) Hallaxa əmrlərinin əsas kodeksi hesab olunan "Şulxan arux" əsərinin müəllifi, görkəmli Sfat kabbalistidir.

1492-ci ildə yəhudilərin İspaniyadan qovulması Karo ailəsi də İspaniyanı tərk edərək Portuqaliyaya sığınmağa məcbur edir. Lakin 1497-ci ildə yəhudilər Portuqaliyadan da qovulduqdan sonra Türkiyəyə yerləşən Karo 40 il orada yaşayır. İlk zamanlarda onun təhsili ilə atası-görkəmli talmudist-alim Efraim Karo məşğul olsa da, onun vəfatından sonra dayısı İsaq Karodan təhsil almağa başlayır. Güman olunur ki, Yosef Karo Türkiyədə Şlomo Molxo ilə tanış olur. 1532-ci ildə inkvizisiya dalğaları nəticəsində yandırılaraq öldürülən Ş.Molxonun ölümü Karoya çox pis təsir edir. Bu dövrdə Saloniki və Ədirnədə (o vaxtlar Andrianopol) kabbala dərnəklərinə rəhbərlik edən Yosef Taytatsakın Karoya böyük təsiri müşahidə olunur. 1536-cı ildə Karo Sfata yollanmaq qərarına gəlir. İlk öncə Misirə gələn Y.Karo əvvəl burada, Sfata gəldikdən sonra isə Yakov Beravdan təhsil alır və 1538-ci ildə ondan "smixa alır" (smixa (סמיכה)- hərfi mənada "əl sıxma". Bibliya dövründə xitab, Talmud dövründə alimin rabbi səviyyəsinə yüksəlməsi zamanı aldığı ad, sonralar isə ravvin adına ucalanlara verilən ad). 1538-ci ildə Beravın Sfatdan getməsi ilə Y.Karo yerli alimlərin rəhbəri seçilir. O, 200 tələbənin təhsil aldığı yeşivaya rəhbərlik edirdi. Onun tələbələri arasında Moşe Kordova və Moşe Alşex kimi tanınmış kabbalistlər də vardı. Y.Karo hallaxa məsələlərinə həsr olunmuş yüzlərlə responsun müəllifidir. Hal-hazırda qəbri Sfatda əsas ziyarət yerlərindən biridir.

Kabbala ədəbiyyatında Y.Karo daha çox ortodoksal yəhudiliyin qanunlar külliyyatı hesab olunan "Şulxan arxu" kodeksinin müəllifi kimi tanınır. Kodeks 1522-ci ildən üzərində çalışdığı "Bet Yosef" ("Yosefin evi") əsərinin sadələşdirilmiş variantıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, responslarında istinad etdiyi mənbələrin adını qeyd edərkən, o, bu əsərini "Şulxan arux" kimi yox, məhz "Bet Yosef" kimi göstəmişdir.

Onun digər ən məşhur əsəri isə "Kesef Mişne" ("Mişna pulu", 1574-75) adlanır. Əsər Maymonidin "Mişne Tora" əsərinə yazılmış şərhlərdən ibarətdir. Kitabın başlıca məqsədi- Maymonidin gəldiyi qərarların Talmuddakı yerini

müəyyənləşdirmək və onun şərhlərini rüşonimlərinin təfsirləri ilə müqayisə etməkdir. Y.Karonun bu əsəri "Mişne Tora" əsərinin öyrənilməsində vacib ədəbiyyat kimi qiymətləndirildiyinə görə onun nəşrlərinin ayrılmaz hissəsidir. Ölümündən sonra Y.Karonun bir sıra responsları işıq üzü görmüşdür.

Dövrünün digər görkəmli alimləri kimi Karo mistiklər sırasına daxil idi. "Maqqid meyşarim" ("Zahidliyin öngörlüyü", 1546) əsərində müəllif son 50 ilin ərzində ona bildirilən kabbala vəhyələrindən danışır. Karonun sözlərinə görə, o daima Mişna obrazlı maqqidlə (מקידל-herfi mənada danışan; vaiz, moizəçi) danışdı. Kitab mistik gündəlik üslubunda yazılsa da, işıq üzü görməmişdən qabaq Tövrata yazılan kabbala-homiletik şərhlər formasına gətirilmişdir. Kitab Karo şəxsiyyətinin görünməz tərəflərini açaraq o dövrün ruhunu və mədəniyyətini özündə əks etdirir.

"Şulxan arux" kodeksi (שולחן ערוך). Herfi mənada "Açıq stol" mənasını ifadə edən "Şulxan arux" Şigahi qanunun əsas qanunları kodeksidir. Yosef Karo əsərdə müxtəlif dövrlərin hallaxa avtoritetlərinin kodifikasiya fəaliyyətini yekunlaşdırır.

Bildiyimiz kimi, tarix boyu bir çox yəhudi alimləri Talmudda qeyd olunan hökmləri sistemləşdirməyə çalışmış, bu qanunları ehtiva edən, məlumat kitabçası səciyyəsi daşıyan məcəllə yaratmağa cəhd göstəmişlər. Belə kitabın yazılmasından sonra insanların Talmuda olan marağının azalacağından qorxan alimlərin əksəriyyəti sonradan bu fikirlərindən daşınmışlar.

Orta əsrlərdə yəhudi din qanunlarının sistemləşdirilməsində bəzi addımlar atılmışdır. Maymonidin "Sefer hamitsvot" ("Əmrlər kitabı") əsəri bu sahədə ən məşhur kitablardan sayılır.

Hallaxanın kodifikasiyası yolunda növbəti addım ravvin Yakov ben Aşer tərəfindən atılmışdır. Onun "Arbaa Turim" ("Dörd bölmə") əsəri yəhudi din hüququ sahəsində mühüm mənbədir. Kitab dörd hissəyə bölünür: Dualar, şabbat (şənbə) və bayramlar haqqında hökmlər; heyvanların kəsilməsi və halal ət (koşer) barədə hökmlər; nikaha dair hökmlər; mülki hüquq və insanlararası münasibətlər. "Arbaa Turim" tərtib üslubuna görə məcəlləyə bənzəsə də, müxtəlif məsələlərlə bağlı

nüfuzlu dinşünasların ziddiyətli fikirləri əsəri qəlizləşdirir və onun məlumat kitabı kimi istifadə edilməsinə imkan vermir.

XIV əsrin II yarısında Avropa yəhudi icmalarının həyatında köklü dəyişikliklər baş verir. Avropanı ağuşuna alan "qara ölüm" (XIV əsrdə Avropada baş verən taun epidemiyası) Almaniyada yəhudi icmalarının dağılmasına səbəb oldu. Bundan başqa XVI əsrdə İspaniyada yəhudiliyin süquta uğraması ilə yəhudilər bir yerdən digər yerə köçmək məcburiyyətində qalırlar. Bu dövrdə Sfatda məskunlaşan bir qrup alim isə yəhudi qanunlarının kodifikasiyası ilə məşğul olmağa başlayır. Bunlardan Y.Karo fərqlənirdi.

"Şulxan-Arux" məcəlləsinin yazılması İudaizmin hökmlərinin sistemləşdirilməsində yeni mərhələ idi. Əsərin müəllifi Y.Karo "Arbaa Turim" əsərindən təəssirlənərək ona şərh hesab olunan "Bet Yosef" əsərini yazır. Sonra isə təfsirini təkmilləşdirmiş və nəticədə "Şulxan Arux" meydana gəlmişdir. Kitab 1565-ci ildə işıq üzü görmüşdür.

Y.Karo Y.Aşerdən fərqli olaraq halaxotların mənasını daha asan dillə çatdırırdı. Lakin Karo "Arbaa Turim" əsərinin ümumi quruluşunu saxlamışdır. Beləliklə, əsər 4 hissədən ibarətdir:

- 1) "Orax xayim" ("Həyat yolu")-insanın gün ərzində etməli olduğu vacib əməllərdən, səhər ayinləri, dualar, tfillinin düzgün qoyulması, şənbə qanunları və müxtəlif bayramlarda düzgün davranış qaydalarından danışılır.
- 2) "Yore dea" ("Qanun öyrədən")-dini ayinlərdə təmizlik və natəmizlik qaydaları, yemək hazırlama üsulları, sünnət, haram nemətlər və heyvanların kəsilməsi barədə hökmlərdən danışılır.
- 3) "Even ha-ezer" ("Kömək daşı")-demək olar ki, bütünlükdə ailə hüququ və nikaha dair hökmlərə həsr olunmuşdur.
- 4) "Xoşen mişpat" ("Hakimin geyimi")- mülki və cinayət hüquqlarından danışılır.

"Şulxan-Arux"-da yəhudi hüququnun bu və ya digər məsələ ilə bağlı nə dediyi başa düşüləcək səviyyədə göstərilmiş, nüfuzlu din xadimlərinin ziddiyyətli fikirlərinə isə yer verilməmişdir. Kitabda yalnız əsər yazılarkən icrası mümkün olan əmrlər yer almışdır. Buna görə də, əsərdə Qüds Məbədi və ya İsrail ölkəsində əkinçiliklə bağlı heç bir şey deyilmir.

Həqiqətən də, "Şulxan Arux" yəhudi qanun və adətləri üzrə çox uğurlu məlumat kitabı kimi qarşılanmışdır. İlk vaxtlar, əsər bəzi aşkenazi (Avropa yəhudiləri), xüsusilə Polşa ravvinləri tərəfindən tənqid olunsa da, ravvin Moşe İsserlesin izahları əlavə edildikdən sonra, onu bütün yəhudilər qəbul etmişlər. XVII əsrin ortalarına qədər "Şulxan arux" böyük tənqidlərə məruz qalmışdır. Ravvin Yakov di Kastro hesab edirdi ki, "Bet Yosef"-lə "Şulxan arux" arasında bir sıra fərqlər mövcuddur. Lakin o, iddia edirdi ki, Karo onu qocalığında yazdığından əsərə iltifat göstərilməlidir. Ravvin Ş.əbuxav isə güman edirdi ki, əsər Karo tərəfindən deyil, onun şagirdləri tərəfindən yazıldığından bədii cəhətdən bir sıra nöqsanlara malikdir. Yom Tov Tshalon isə əsərin qadınlar üçün nəzərdə tutulduğunu yazırdı.

Şlomo Alkabes və "Lexa Dodi"

Şlomo Alkabes (1505, Saloniki-1584, Sfat) XVI əsr görkəmli yəhudi mistik şairidir. Güman olunur ki, o, 1535-ci ildə Sfata gəlmişdir. Onun tələbələri içərisində ən məşhuru M.Kordovero idi. Lakin sonradan o, özü şagirdinin təsirinə məruz qalmışdır. "Likkutey hakdamot le-xoxmat ha-kabbala" ("Kabbala elminə müqəddimə toplusu") əsərində o, bu haqda danışaraq şagirdinin elmindən təəssirləndiyini yazırdı. Üslub və sujet xətti baxımından əsər Kordoveronun "Pardes rimmonim" əsərini xatırladır. Lakin Kordoverodan fərqli olaraq Ş.Alkabes hesab edirdi ki, sfirotlar Allahın özüdür. O, gizli daxili dünyanı əks etdirən simvollara başa düşülən məna vermək istəyirdi. Alkabes Zohardan müəyyən fikirləri sitat gətirərək onları izah etməyə çalışırdı.

Alkabesin dua himnləri məcmusu qorunub saxlanmışdır. Onun ən məşhur dua himni "Lexa Dodi" ("Gəl, mənim sevgilim") himni şabatı qarşılayarkən oxunan əsas nəğməyə çevrilmişdir. Mahnı nəqarətlə təkrarlanır.

Şəhzadə şabatın sevgili nişanlı obrazından verilməsi sonrakı dövrlərin poetik ədəbiyyatına güclü təsir etdi. Alkabesin digər himnləri də sefard liturgik ədəbiyyatına daxil edilmişdir.

"Lexa Dodi" (לְכָה דוּדִי) qafiyələnmiş liturgik şeiri şənbəni qarşılamaq məqsədilə oxunur. Himn giriş beyti və 9 bənddən ibarətdir. İlk 8 bəndin ilk hərfləri şairin adının akrostixini yaradır. Nəqarət kimi təkrar olunan giriş beyti "Gəl, mənim sevgilim, nişanlının görüşünə, şabatın simasını qarşılayaq" sözlərindən ibarətdir. Şeirin son bəndində isə dua edənlər sinaqoqun girişinə tərəf dönərək simvolik təzimlə sanki şabatı qarşılayırlar. Şənbənin şəhzadə kimi təqdim olunması və himndə müşahidə olunan məsihçilik ideyaları Talmuddan mənimsənilmişdir. Himn ilk dəfə olaraq 1584-cü ildə çap olunmuşdur.

Piyutun ibri dili variantına diqqət yetirək:

לְכָה דוּדִי לְקִרְאָת כָּלָה // פְּנֵי שַׁבָּת נִקְבְּלָה

1. שְׁמֹר וְזָכוֹר בְּדַבּוּר אֶחָד // הַשְׁמִיעֵנוּ אֵל הַמִּיחָד // ה' אֶחָד וְשְׁמוֹ אֶחָד // לְשֵׁם וּלְתַפְאֳרָת וּלְתַהֲלָה

2. לְקִרְאָת שַׁבָּת לָכוּ וְנִלְכָה // כִּי הִיא מְקוֹר הַבְּרָכָה // מֵרֹאשׁ מִקְדָּם נְסוּכָה // סוּף מַעֲשֵׂה בְּמַחֲשָׁבָה
תַּחֲלָה

3. מִקְדָּשׁ מְלֻךְ עִיר מְלוּכָה // קוּמִי צְאִי מִתּוֹךְ הַהֶפְכָה // רַב לֹךְ שַׁבָּת בְּעַמְּךָ הַבְּכָא // וְהוּא יִחְמוֹל עָלֶיךָ
חֲמָלָה

4. הַתְנוּעָרִי מַעֲפָר קוּמִי // לִבְשֵׁי בְגָדֵי תִפְאֳרָתְךָ עָמִי // עַל יָד בֶּן יִשְׂרָאֵל הַלֹּחֶמִי // קִרְבָּה אֵל נַפְשִׁי
גְּאֻלָּה

5. הַתְנוּעָרִי הַתְנוּעָרִי // כִּי בָּא אוֹרְךָ קוּמִי אוּרִי // עוֹרִי עוֹרִי שִׁיר דְּבָרִי // כְּבוֹד ה' עָלֶיךָ נִגְלָה

6. לֹא תַבוֹשִׁי וְלֹא תִכְלָמִי // מַה תִּשְׁתַּחֲוֶה וּמַה תִּתְהַמֵּי // בְּךָ יִחְסוּ עַנְיֵי עָמִי // וְנִבְנְתָה עִיר עַל תִּלָּה

7. והיו למשסה שאסיד // ורחקו כל מבלעיד // ישיש עליד אלהיד // כמשוש חתן על כלה

8. ימין ושמאל תפרוצי // ואת ה' תעריצי // על יד איש בן פרצי // ונשמחה ונגילה

9. בואי בשלום עטרת בעלה // גם בשמחה ובצחלה // תוך אמוני עם סגלה // בואי כלה בואי כלה //

בואי כלה שבת מלכתא!

XVII əsr yəhudi ədəbiyyatı. Ravvin ədəbiyyatının formalaşması

Artıq XVII əsrdə sefard yəhudiləri ilə aşkenaz yəhudləri arasında kəskin fərqlər meydana çıxmışdı. Bu dövrdə sefard yəhudiləri yəhudi sosial-ictimai həyatında daha aparıcı idilər. Onlar həm zənginlikləri, həm təhsilli olmaları, həm də ticarət sahəsindəki uğurları ilə aşkenaz yəhudilərini üstələyirdilər. Sefardlar yaşadıqları ölkələrin yerli əhalisinə təsir edir, onlara hətta iudaizmi qəbul etdirirdilər. Aşkenazlar isə qeyri-yəhudilərlə demək olar ki, heç bir münasibət qurmur, mədəniyyəti yalnız dini aspektdə inkişaf etdirirdilər. Avropa hakim dairləri sefardlara daha çox üstünlük verirdilər. Çünki sefardlar həm sənətkar, həm də mütəfəkkir kimi onların diqqətini cəlb edirdilər. Sefardlar İspaniyadan qovulduqdan sonra gizli yollarla öz qızıl və qiymətli əşyalarını da İspaniyadan çıxarmağa müvəffəq olmuşdular. Sefardlar daha çox iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə üstünlük verirdilər. Çünki belə dövlətlərdə yəhudi ticarətini inkişaf etdirmək daha rahat olardı.

Bəhs edilən dövrdə yəhudi mədəniyyəti zəif inkişaf edirdi. Bu dövrdə ədəbiyyat digər sahələrlə müqayisədə daha sürətli inkişaf edirdi. XVII əsrdə yəhudi ədəbiyyatında istər ideya-problem çalarları ilə seçilən bir çox ədəbi-bədii nümunələr ortaya çıxmışdır. Bəhs edilən dövrdə İtaliya və Niderlandda Moşe ben Mordexay Lakkuto və Yehuda Leon ben İshaq Sommon fərqlənirdi. Onlar yəhudi ədəbiyyatında ilk qısaşəcmli pyeslərin müəllifi kimi tanınırlar. Lakin adları çəkilən ədiblərin çap olunmuş pyesləri, bir qayda olaraq teatr üçün nəzərdə tutulmamışdı.

Bu pyeslər sadəcə İtaliya və Niderlandda sayca azlıq təşkil edən yəhudilərin məişətinə həsr olunmuşdu və dünyəvi mövzuları əhatə etmirdi.

Dövrün tanınmış yazıçılarından biri olan L.Rasin Avropa klassik dram əsərlərini yenidən işləyirdi. M.Letterisin “Qeza İsay” (“İsay nəsiləri”) pyesini yenidən işlənən forması L.Rasinə dünya şöhrəti qazandırdı. Sonradan L.Rasin irsindən bəhrələnən Ş.Rapopot dramaturqun “Esfir” (“Ester”) pyesini yenidən işləyərək böyük kütləyə təqdim etdi.

Göründüyü kimi bu dövrdə ədəbiyyatda dini amil aparıcı idi. Buna görə də bu ədəbiyyat "ravvin ədəbiyyatı" adlanır və bir sıra ədəbiyyatşünaslar onu 3 mərhələyə ayırırlar. Ravvin ədəbiyyatının ilk mərhələsi bəzən "rişonim" adlandırılan ilk ravvinlər dövrü hesab olunur. XII-XV əsrləri əhatə edən bu mərhələdə əsasən Talmud və Müqəddəs kitablara müxtəlif şərhlər yazılmışdır. Bu mərhələ 3 yəhudi xalq janrının (“Şərhlər və yenilik”, “Sual və cavablar”, “Mülahizələr”) bütün şərtlərini əhatə edən klassik dövr hesab olunur. İkinci mərhələ ravvin ədəbiyyatının mühüm dövrlərindən biri hesab olunur. Bu mərhələ XVI əsrin sonundan XVII əsrin sonlarına qədər olan dövrü əhatə edir və yəhudi emansipasiya hərəkatı və muxtariyyatının süqutu ilə sona çatır. Bu dövrə Kabbala ədəbiyyatı dövrü də deyilir. Bəhs edilən dövrdə yəhudi ədəbiyyatı dünyəvilikdən uzaqlaşaraq dini mahiyyət kəsb etməyə başlayır. Bu haqda əvvəlki mövzularda ətraflı məlumat verilmişdir. Üçüncü mərhələ XVII əsrin sonlarından XVIII əsrin sonlarına qədər dövrü əhatə edir. Bu dövr məsihçilik ideyalarının, xasid ədəbiyyatının və xasid ideyalarının yaranması dövrü kimi xarakterizə olunur. İbri dilində yeni dünyəvi ədəbiyyat formalaşır. Ədəbiyyat mühitindəki uzun mübarizə ibri dilinin qələbəsi ilə sonlanır.

XVIII əsr yəhudi xasid ədəbiyyatı. Baal Şem tovonun fəaliyyəti. Mitnaqdimlərin fəaliyyəti

"Xasid" termini yəhudi ədəbiyyatında iki mənada işlədilir: dini hərəkat və dini hərəkatın təsiri ilə formalaşan ədəbiyyat. Xasidizm ((חסידיזם-Xasidut) XVIII

əsrin II yarısında Şərqi Avropa iudaizmində yaranan və bu günə qədər mövcud olan dini hərəkatdır. Xasidizim hərəkatı tsaddiklərin rəhbərlik etdiyi dini məktəblərin yaranmasına səbəb olur. Hərəkatın formalaşmasında dini amilin aparıcı olmasına baxmayaraq, bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, XVIII əsrdə Polşada baş verənlər xasidizm hərəkatını formalaşdırmışdır. 1648-1795-ci illərdə Polşada yəhudi xalqının vəziyyəti acınacaqlı idi. Yəhudi icma başçıları və ravvinlərin fəaliyyəti tamamilə məhdudlaşdırılmışdı. Yəhudi muxtariyyəti də bütün hüquqlarından məhrum edilmişdi. Bütün bu sadalananlar xalqı dini-azadlıq hərəkatına təhrik edirdi. XVIII əsrin I yarısında cənubi-şərqi Polşada çoxsaylı sabbatian dərnəkləri fəaliyyət göstərirdi. Bu dərnəklərdən bəziləri öz fəaliyyətini gizlətmir, iudaizmdə məsihçilik ideyalarını təbliğ edir və kabbala elmini öyrədirdi. Bu dərnəklərdə öz dindarlıqları ilə seçilən xasid-kabbalistlər formalaşırdı. Onlardan bir qismi asketizmə tutulmuş və gününü oruc tutub dua etməklə keçirir, bir qismi dini qanunları təbliğ edərək bütün yəhudi qaydalarına riayət edirdilər. Şənbə günləri onlar bəyazlara bürünür, günün 18-20 saatını dua edirdilər. Zaman keçdikcə bu xasidlər dini hərəkatın rəhbərlərinə çevirilirdilər.

Xasidizmin tarixi 1730-cu illərdə rabbi İsrail ben Eliezer Baal Şem Tovun fəaliyyətindən başlayır. Rabbi İsrail özünü həm mənəvi rəhbər, həm də xəstəlikləri uzaqlaşdıran, cinləri ovsunlayan mistik kimi çıxış edirdi. Qısa müddət ərzində o, ətrafına çoxsaylı şagird yığaraq onları xasid elminin ideologiyası ilə tanış edir. Dövün bir sıra görkəmli talmudist alimləri də (Meir Marqaliot, rabbi Yehuda ha-Şaul) ondan dərs alırdılar. Onun ən yaxın tələbələri isə rabbi Yakov Yyosef və Dov Ber (Maqqid) idi. Baal Şem Tovun vəfatından sonra Maqqid xasidlərə rəhbərlik edirdi. İlk zamanlar asketizmə qapanan Maqqid Beştin həyat dolu moizələrinə qulaq asırdıqdan sonra xasid ideyalarını qəbul edir. Beştin vəfatından sonra isə o, xasidizmə sadıq qalaraq bu ideyaların bütün yəhudi icmalarında yayılmasında müstəsna işlər görür. Tələbələrindən biri onu hətta "bütün yəhudilərin müəllimi" adlandırırdı. Maqqid xasid ideologiyasının Polşa, Ukrayna, Belorussiya, İsraildə yayılmasında əhəmiyyətli işlər görmüşdür.

Xasid ədəbiyyatında məsih ünsürləri aparıcı idi. Bununla da bu ədəbiyyat sabbatian cərəyanına yaxınlaşırdı. Sabbatian ideyalarını ifadə etsə də, xasidizm neosabbatianizmə çevrilmədi və zamanla sabbatian cərəyanı yəhudi xalqının varlığına təhlükə kimi qəbul edilmədi.

Xasid ədəbiyyatını bir neçə dövrə ayırırlar:

- 1) I dövr. Bu dövrdə xasid ədəbiyyatı birtərəfli inkişaf edir, yalnız Tövrata daxil olan kitablar öyrənilir və Müqəddəs kitablara nüxtəlif şərhlər yazılırdı. Bu dövrün ən görkəmli nümayəndi Yakov Yosefdir. "Toldot Yakov Yyoser" əsərində müəllif müxtəlif mənbələrə əsaslanmaqla Talmud və Tövrata qısa həcmli şərhlər verir. Sonrakı dövrlərdə kitab xasidlərə qarşı çıxan mitnaqdimlər tərəfindən yandırılmışdır.
- 2) II dövr. Bu dövrdə xasid ədəbiyyatına ilk dəfə olaraq kabbala ünsürləri gətirilir. Kabbalist alimlərin "sfirot"la bağlı mülahizələri ədəbiyyatın əsas inkişaf xəttini formalaşdırır. Rabbi Elimelaxın "Kduşşat Levi" ("Levinin müqəddəsliyi"), S.Zalmanın "Likkutey amarim" əsərləri bu dövrün əsas ədəbi inciləridir.
- 3) III dövr. Xasid ədəbiyyatı bu dövrdə hallaxa ünsürləri ilə zənginləşir. Rabbi Moşə ben Davidin "Şivxey ha-Beşt", X.Vitalın "Meqillat starim" əsərlərində hallaxotların mənası izah olunur.

Rabbi Baal Şem Tov. İsrail ben Eliezer Baal Şem Tov (1700, Okup-1760, Meciboj) xasidizm hərəkatının müəssisi və xasid ideologiyasının banisidir. Mənbələrdə Baal-Şem və ya Baal Şem Tov sözünün akronimi- Beşt (בש"ט) kimi də tanınır.

Baal Şem Tovun vəfatından sonra çap olunan məlumatlardan aydın olur ki, o, Polşa sərhədində olduqca kasıb bir yəhudinin ailəsində anadan olmuşdu. O, doğularkən onun valideynləri artıq qocalmışdı. Rəvayətə görə, o, hələ uşaq ikən yəhudi uşaqlarının kabusuna çevrilən qulyabanı ilə qarşılaşır və mahnı ifa edə-edə

onu bir zərbə ilə öldürür. Erkən yaşlarında yetim qalan Eliezzər melamed (müəllim) köməkçi və sinaqoqda qoruqçu kimi çalışmışdır. 18 yaşında ailə quran Eliezzər ailə həyatı da uğurlu olmur. Arvadının vəfatından sonra o, Şərqi Qalisiyada yəhudi icmalarında olur, uşaqların xederdə təhsil alması üçün əlindən gələni edir. Bura gəldikdən iki il sonra rabbi Efraimin qızı ilə yenidən ailə həyatı qurur. Rəvayətə görə, rabbi Efraim Baal Şem Tov'u görən kimi onun cazibəsi qarşısında baş əyərək qızının onunla evlənməsinə razılıq verir. Lakin nişan mərasimindən dərhal sonra Efraim vəfat edir. Toy günü yetişdikdə isə Efraimin oğlu dayyan Gərşon Baal Şem Tov'u "sıradan ukraynalı kəndçi" adlandıraraq qapıdan qovur. Lakin toy gec də olsa baş tutur. Çox keçmir ki, gənc ailə Gərşonun təzyiqləri səbəbindən Karpət dağlarına çəkilərək ağır və əzablı həyat tərzini keçirir. Təqribən 1730-cu ildə Baal Şem Tov ailəsi ilə Tlustda məskunlaşır və burada möcüzələr törədən "baal şem" (hərfi anlamda "Allahın adını daşıyan") kimi məşhurluq qazanır. 1740-cı illərin əvvəllərində Baal Şem Tov Mecibojaya gələrək ömrünün sonuna qədər burada yaşayır (1760). Mənbələrdən aydın olur ki, onun Tsvi adında oğlu və Odl adında qızı olmuşdur. Qızının övladları Moşe Xayim Efrayim və Barux, həmçinin Baruxun oğlu Naxman xasid ədəbiyyatının tanınan simalarındandır. Oğlu Tsvi haqqında isə heç bir məlumata rast gəlinmir.

Şərqi Qalisiya və Podoliyanı dolaşarkən türkcə ilə məşğul olur. Rəvayətə görə, o həm də insan bədənindən pis ruhları belə qovmağı bacarırdı. Buna görə də qısa müddət ərzində o, ətrafına çox sayda Bəziləri onun öngörlüyünə və həkimliyinə görə heyran idi. Bəziləri isə onu yüksək təvazökarlığına, insanlara qarşı mərhəmətli olmasına görə sevirdilər. Lurian cərəyanına aid olan Baal Şem Tov hallaxa kazuistikası ilə (kazuistika-orta əsr sxolastikasında və ilahiyyatında ayrı-ayrı təsadüflərin ümumi əhkam şəklinə salınması) ifrat aludəçiliyi kəskin tənqid edirdi.

Beş iudaizm çərçivəsində kabbalist alimlər kimi Allahın intellektual cəhətdən başa düşülməsinə deyil, ruhani olmayan kəslərin məsum inancına əsaslanan mistik sistem yaratmışdır. "Dvekut" adlanan bu sisteminin başlıca qayəsi Allahla birləşmə idi. Beşə görə, dvekuta çatan hər bir kəs yaşadığı həyatda Allahın varlığını qəbul

etmiş kimidir. Bu Allahla elə bil vəhdətdir ki, insan öz "daxili mən"i ilə bu vəhdətdə yox olur. Mürəkkəb dini mühakimə və uzun sürən zəhmətli axtarışlara meyilli olan ravvinlərdən fərqli olaraq Beşt hesab edirdi ki, dvekut seçilmiş sufilərə verilən səlahiyyət deyildi. Hətta təhsili olmayan kəs də dvekutu başa düşüb ona çata bilərdi. Tələb olunan yeganə şey müqəddəs yazıları İlahi eşqlə oxumaqdır.

Baal Şem Tov heç vaxt ictimai mozilərlə çıxış etmirdi. O, heç bir əsər yazmamış və öz müzakirə və mülahizələrini qələmə almamış, buna icazə verməmişdir. Onun ölümündən 20 il sonra onun şagirdi Yakov Yosef "Toldot Yakov Yosef ("Yakov Yosefin rəvayəti") kitabında müəllimi ilə tidyi müzakirələri toplayır. Y.Yosefin digər əsərlərində də müəlliminin Talmud, Aqqadadan alınmış çoxsaylı aforizm və ibarələri yer alır. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək:

- 1) Dünya-Allahdandır və Allahdadır.
- 2) Heç bir insan Yaradana tərəf qalxa bilməyən insandan daha alçaqda deyildir.
- 3) Bəzən qüdsiyyət sadəcə olaraq natəmiz imrəndirmədir (aldatmadır).
- 4) Heç vaxt qadının gözəlliyini inkar etmə, lakin çalış ki, bu gözəllik sənə gözəlliyin mənbəyinə-Allaha aparsın.
- 5) Özünə bənzəri çirkəbdən çıxarmaq istəyirsənsə, sən də çirkəbə girməlisən.

Mitnaqdim (מתנגדים). Hərfi mənada "qarşı çıxanlar" mənasını ifadə edən mitnaqdimlər xasidizmə qarşı çıxanlardır. İlk dövrlərdə belə dairələr tənqidi xarakter daşısalar da, zamanla onların çıxışları kəskinləşməyə başlayır. Xasidizmə qarşı çıxanların rəhbəri Eliyahu ben Şlomo Zalman idi. Onun söyləri nəticəsində Litva mitnaqdimlərin əsas mərkəzinə çevrildi. Mitnaqdimlərlə xasidlər arasında kəskin mübarizə XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində daha da kəskinləşir. Hər iki hərəkat nümayəndələri pamfletlər nəşr edir, hakim dairələrə müxtəlif xəbərlər ötürür, xasidlər mitnaqdimlər tərəfindən "xerem" (חרם- mündar, toxunulması yasaqlanan şey) elan olunur. Lakin Avropada Haskala hərəkatının çiçəklənməsi

mitnaqdimlərlə xasidlər arasında ortaqlıq təhlükəyə qarşı birləşmək üçün formal yaxınlıq yaradır və əsrlərlə sürən mübarizəyə son qoyur.

Mitnaqdimlərlə xasidlər arasında mübarizənin təsviri verməzdən əvvəl onlar arasında mövcud olan fərqlərə baxaq:

- 1) Xasidlər kabbala və mistikaya meyilli olsalar da, mitnaqdimlərin çox az qismi bunlara maraq göstərmişdir;
- 2) Liturgik ədəbiyyatda xasidlər İsaq Luriyanın tərtib etdiyi dua sıralamasına əsaslanır və sefard piyutlarına üstünlük verirdilər. Mitnaqdimlər isə şərqiaвроpa üslubuna sadıq qalaraq aşkenaz ibadət üsulunu əsas tuturdular;
- 3) Mitnaqdimlər Talmudun, xasidlər isə Hallaxanın öyrənilməsini daha vacib bilirdilər.
- 4) Sadalananlardan başqa, hər iki hərəkatın yemək ayinləri, haram-halal məsələləri bir-birindən fərqlənirdi.

Mitnaqdimlər xasidləri iudaizmi parçalayaraq ona təfriqələr gətirməkdə, əxlaq normalarının pozulmasında, təhsili olmayan, lakin bütün inancını Tövrata bağlayan yəhudilər arasında kabbala ənənələrini yaymaqda və tsaddikə rəvvindən daha çox əhəmiyyət verməkdə ittiham edirdilər. Rabbi Eliyahu Qaon xasidləri sabbatianlara bağlılıqda ittiham edirdi. Onun bu fikirləri müəllifi məlum olmayan "Zimrat al Yisrael" ("Yəhudi xalqının nəğməsi") kitabında daha ətraflı izah olunmuşdur. Rabbi Aviqdor da buna bənzər ittihamlarla çıxış edərək hakim dairələrə xidmət edirdi. Xasidlərə qarşı qarşıdurmaya icma rəhbərləri və ravvinlər rəhbərlik edirdi. Rabbi Eliyahu ilk zamanlarda belə çıxışlarda yer almasa da, öz adını "xerem" fərmanını verən kəslərin sırasına yazır. 1796-97-ci illərdə isə Eliyahu xasidlərə qarşı çox sərt çıxışla tarixə düşür.

Mitnaqdimlər ilk zamanlarda hücum edən tərəf idi. Lakin zamanla xasidlər mitnaqdimlər üzərində qələbəyə doğru gedirdilər. Bunu gören mitnaqdim rəhbərləri kömək üçün hakim dairələrə sığınmağa başladılar. Onlar müxtəlif məlumatları

ötürür, xasidlərin həbs olunmasına nail olurdular. Zamanla xasidlər də düşməne qarşı bu silahdan istifadə etməyə başladılar.

Qarşıdurmanın ilk əlamətləri hələ Beştin sağlamlığında görsənməyə başladı. XVIII əsrin sonuncu rübündə rabbi Moşe "Mişmeret ha-kodeş" ("İbadətgahın qorunması") və rabbi Şlomo Xelma "Mirkevet ha-Mişne" ("Mişnanın təfsiri") kitabının müqəddiməsində xasidləri tənqid atəsinə tutur. Rabbi Xayim ha-Kohen Rappoport isə Beşti adi türkəçarəçi adlandırır. 1772-ci ildə aktı Şklovada, sonradan Vilndə və Belorussiyanın bir sıra yerlərində xasidlərə ilk "xerem" tətbiq olunur. Bu dövrdə xasidlərə Maqqid rəhbərlik edirdi. O, da öz növbəsində Vilendə mitnaqdimlərə qadağa aktının qoyulmasına nail olur.

İkinci ən böyük etiraz dalğası isə 1781-1797-ci illərdə baş verir. 1781-ci ildə Praqada xasidizmin mənası və qayəsi haqqında ictimai müzakirə təşkil olunur. Hər iki tərəfin nümayəndəsi bir-birinə tənqid atəsinə tutur, qeyri-yəhudi adlandıraraq təhqir edir. Sonra mitnaqdimlər "Toldot Yakov Yosef" əsərini yandırmaqla xasid hərəkətinə böyük zərbə vururlar.

İlk başlarda toqquşmalar daxili xarakterli olsa da, 1798-ci ildə konfliktin mərkəzi Peterburqa keçir və artıq hakim dairələr də bu toqquşmalara qatılırlar. Vilen Qaonu xasidizmə qarşı sərt məruzə ilə çıxış edir. O deyirdi : "Qoy heç kimin onlara rəhmi gəlməsin, onları təsəlli etməsin və qoy onları bütün İsrail nəsillərindən uzağa sürgün etsinlər". Mitnaqdimlər iddia edirdilər ki, "xasidlər bizə dünyanın digər xalqlarından daha çox nifrət edirlər və onlar vəhşi heyvan kimi bizim qanımızı axıtmaq istəyirlər".

Uzun sürən mübahisələr, çoxsaylı həbslərdən sonra hər iki tərəfdə sakitlik hiss olunurdu. Bunun əsas səbəblərindən biri Avropada maarifçilik hərəkətinin formalaşması olur. Belə ki, həm mitnaqdimlər, həm də xasidlər ortaq düşmənləri hesab etdikləri Haskalanın nüfuzunu artıq başa düşürdülər. Buna görə də, onlar yaxınlaşaraq Haskalaya qarşı birgə mübarizə aparmaq qərarına gəlirlər.

Yaxınlaşmanın əsas səbəblərindən biri də, xasidlərin Talmudun öyrənilməsinə meyllənmələri idi.

Şabbatay Svinin fəaliyyəti

Yəhudi ədəbiyyatında məsihçilik hərəkatının ən vacib simalarından biri olan Sabbatay Tsvi (1626, İzmir-1676, Dulsinyo) şənbə günü 9 avda doğulduğundan yerli ənənəyə uyğun olaraq "Sabbatay" və ya "Şabtay" adını almışdır. Güman olunur ki, onun atası Mordexay Tsvi əslən Peloponnesdən olan aşkenaz ailəsindən idi. Gənc yaşlarında M.Tsvi İzmirə gəlmiş və buradan Avropada yaşayan yəhudi tacirləri ilə ticari əlaqələr quraraq dövrünün ən varlı kəslərindən birinə çevrilmişdi. Onun digər iki oğlu-Eliyahu və Yosef də çox varlı kəslərdən idilər. Gənc yaşlarından S.Tsvi mükəmməl yəhudi təhsili almışdı. Onun Talmud müəllimi Yosef Eskap (1570-1772) o dövrdə görkəmli din xadimi, "Şulxan arux"a yazılmış təfsir külliyyatının ("Roş Yosef"-"Yosefin başı"), yüzlərlə responsun və Maymonid haqqından yazılmış əsərin müəllifi idi. Sonuncu əsər dövrümüzə əlyazma halında gəlib çatmışdır.

Artıq gənc yaşlarında S.Tsvi "xaxam" adlanırdı və simxa əldə etmişdi. Artıq 16 yaşı olanda Sabbatay müəllimlə məşğələləri dayandırıb, müstəqil şəkildə elm öyrənməyə başlayır. O, oruc tutur, dini ayinlər yerinə yetirir və gecə saatlarında müxtəlif elmlərin sirlərinə yiyələnirdi. Talmudla yanaşı, o, kabbala ədəbiyyatı incilərini araşdırır, xüsusilə də "Zohar"ı tədqiq edirdi. Görünür, bu dövrdə Sabbatay Sfəfat kabbalistlərinin əsərlərinə az diqqət yetirirdi. Lakin sonradan o, Luriyan kabbalasına böyük maraq göstərməyə başlayır. Təsadüfi deyildir ki, sabbatiyan ideologiyasının əsasında məhz Luriyan fəlsəfəsi dayanırdı.

Şəxsi həyatında uğursuzluqlar müşahidə olunan S.Tsvi iki dəfə (1646 və 1650-ci illərdə) evlənsə də asketizmə qapandığından evliliyi formal xarakter daşımış və ayrılıqla nəticələnmişdir.

"Zohar" a inanən kabbalist alimlər arasında belə bir fikir formalaşmışdı ki, yəhudi təqviminə 5408-ci il (1648-ci il) Məsihin zühur və yəhud xalqının "qalut"dan

xilas olacağı ildir. Lakin 1648-ci il azadlıq əvəzinə kütləvi talanlar gətirdi. Ukraynada yəhudilərin kütləvi şəkildə öldürülməsi bütün yəhudi dünyasını sirkələdi. Bu hadisələr "xevlet Maşiax" ("Məsihin gəlişindən xəbər verən zülmə") kimi izah olunurdu. Baş verənlər S.Tsviyə pis təsir edir və o, həm Davud peyğəmbərin nəslindən olduğuna görə, həm də müqəddəs gündə doğulduğu üçün belə bir fikrə gəlir ki, çoxdan bəri gözlənilən Məsih məhz onun özüdür. (Aqqadaya görə, Məsih 9 av günü doğulmalı və Davud peyğəmbərin nəslindən olmalı idi). Bu zaman Sabbatayın ətrafında onun ideyalarını dəstəkləyən və ona inanan yüzlərlə həmfikri toplanmışdı.

S.Tsvinin qeyri-normal psixiki davranışları- əhval-ruhiyyəsinin qəfildən dəyişməsi, yüksək əhval-ruhiyyədən dərhal kefsizliyə düşməsi, ağır və əziyyətli melanxoliya və xroniki depressiyaya meyilliliyi onun mistiziminə və sabbatian hərəkətinin ideologiyasına təsir edirdi. Onun ardıcılıarı belə əhval-ruhiyyə dəyişikliyi dini terminlərlə izah edərək ona dərin məna verirdilər: yüksək əhval-ruhiyyə "ilahi şəfəq", kəskin melanxoliya isə "İlahi simanın gizlənməsi" idi. Vəcd zamanı Sabbatayın hərəkətləri "göylərdən" idarə olunurdu və o, bəzən icra səbəbi izah olunmayan hərəkətlər edirdi. Məsələn, bir dəfə o, Hallaxa qanunlarına zidd olaraq Allahın adını hərf-hərf tələffüz etmişdir. Yəhudi əxlaq normalarına zidd olan belə hərəkətlərin birində o, İzmirdən qovulur.

Bir neçə il, S.Tsvi Yunanıstanda yəhudi icmalarında dolanır və sonra Salonikdə məskunlaşır. Lakin Tövrət ilə nigaha girdiyini açıqladıqdan sonra onun bu əməli yəhudi dininə hörmətsizlik sayılır və yerli ravvinlərin qərarı ilə o, buradan da qovulur. 1658-ci ildə o, İstanbulda yerləşir və ətrafına çoxlu şagird toplaya bilir. Lakin eyni bir həftə içində Pesax, Şavuot və Sukkot bayramlarını qeyd etdiyinə, "mitsvotlar"ı ləğv etdiyinə və "mattir asurim" ("dustaqları azad edən") duası yerinə "mattir et ha-issurin" ("qadağaya icazə verən") duasını oxuduğuna görə İstanbuldan da qovulur. S.Tsvi İzmirə qayıdaraq 1663-cü ilə qədər burada qalır.

1662-63-cü illərdə o, Qüdsü ziyarət edərək Rodos, Qahirədə yəhudi icmalarına baş çəkir. Bu illərdə o, Misirdə yəhudi icmasının nüfuzlu başçısı, varlı

iltizamçı, türklərin "çələbi" adını verdikləri Refael ben Yosef Xinlə tanış olur. 1663-cü ilin payızından 1665-ci ilin yazına qədər S.Tsvi Qahirədə yaşayır. 1664-cü ildə o, poqromlar zamanı valideynlərini itirərək katolik kilsəsinin himayəsinə keçən, lakin xristianlığı qəbul etmək istəmədiyi üçün kilsədən qaçan Sara ilə evlənir. Düzgün əxlaqa sahib olmayan Sara uzun müddət Avropada səfil həyatı yaşamış, S.Tsvi haqqında eşitdikdən sonra isə Məsihin arvadı olmaq üçün İtaliyadan Qahirəyə yola düşərək onunla evlənmişdir.

Sabbatian hərəkatının məsih hərəkatı kimi formalaşması S.Tsvinin 1665-ci ildə Qəzzadan olan Natanla tanışlığından sonra başlayır. Tsvi ilə tanışlığa qədər bu gənc ravvin hər bir kəsin taleyini qabaqcadan görən kəs kimi məşhurlaşmışdı. Natan S.Tsvininin ruh dəyişikliyini İlahi zirvəyə qalxma cəhdləri izah edir. O, Yehuda he-Hasidin (1150-1270) müasiri Avraam he-Hasidə aid edilən apokrifdə S.Tsvinin doğulması və məsih olması fikirlərinin olmasını bütün xalqa çatdırır. Sabbatian hərəkatı öz ideologiyasını bu apokrifdən götürür.

1665-ci ilin 31 mayında S.Tsvi Qəzzada özünü rəsmən məsih elan edir. Məsihin zühuru xəbəri tez bir zamanda bütün ölkəyə yayılır. Dünyanın müxtəlif yerindən olan yəhudilər məsihlə görüşmək və onun əlindən öpmək üçün Qəzzaya axışırlar. Hərəkatın gənc peyğəmbəri isə insanları məsihi hörmətlə qarşılamağa, ona itaət etməyə çağırır. Öz zühurunu Qüdsdə elan etmək üçün Tsvi Müqəddəs şəhərə yollanır, lakin yerli ravvinlərin kəskin və sərt müqaviməti ilə rastlaşdıqdan sonra yenidən İzmirə qayıdır.

Uşaqlıq və gəncliyini keçirdiyi şəhər Tsvini böyük coşğunluqla qarşılayır. Onun Yosef Eskap (keçmiş müəllimi) başda olmaqla bütün düşmənləri ölmüşdü. Onun qardaşları və bir vaxtlar birgə təhsil aldığı tanışları ona tərəf çıxaraq hərəkatı bütün ölkədə təbliğ etməyə başlayırlar. Məhz İzmirdə S.Tsvi arzuladığı hakimiyyət və azadlığa qovuşur. O, kütlələri istədiyi kimi idarə edə və coşğun fanatına çevirə bilir.

Hərəkət bütün ölkəni ağuşuna almışdı. Artıq təkcə aşağı təbəqələr deyil, yüksək zümrələr də Tsviyə sitayiş edir və onun əlini öpürdülər. Sabbatay yəhudi ənənəsində ayinləri dəyişmədi: onun yeganə islahatı 10 Tevet postunun ləğvi və Türkiyə sultanına edilən rəsmi duanın Sabbatay üçün edilən dua ilə əvəzlənməsi oldu.

Sabbatay İzmirə 1665-ci ildə gələrək buranı yəhudi məsihçilik hərəkatının mərkəzinə çevirdi. Fasiləsiz təqiblərdən, daimi müharibə və epidemiyalardan, poqrom nəticələrindən sarsılan yəhudilər məsihin gəlişi xəbərini böyük sevinclə qarşıladılar. Onlar düşünürdülər ki, bu hərəkat əsrlərdi qan ağlayan yəhudilərin ürəklərinə rifah, fərah suyu səpəcəkdir.

Lakin ən sonda məsihçilik hərəkatı türk hakim dairələrin ümumi maraqları ilə toqquşur. 1665-ci ildə S.Tsvi sultanın görüşünə gedərək İsraildə yəhudi hakimiyyətinin yenidən yəhudilərə verilməsini ondan xahiş edir. Lakin sultandan rədd cavabı alan S.Tsvi yenidən İzmirə qayıtmağa qərar verir. 1666-cı ilin fevralında S.Tsvinin olduğu gəmi İstanbul yaxınlığında Mərmərə dənizində türk qoşunları tərəfindən ələ keçirilir. Həbs olunmuş yalançı məsih sahildə onu gözləyən yəhudi kütlələrinin arasından keçirilərək həbsə atılır. Sultan İstanbulda olmadığından Tsvi baş vəzir Əhməd Körpülü tərəfindən mühakimə olunur. Ölüm hökmü çıxaracağı təqdirdə sabbatian hərəkatının daha da genişlənəcəyindən ehtiyat edən vəzir Tsvini Qallipoli adalarındakı Abidos qalasına sürgün etdirir. Qalada yüngül cəza ilə üzləşən Tsvi burada müxtəlif icmaların üzvlərini qəbul edir, ravvinlərlə saatlarla müzakirələr aparır, ardıcılara məsləhətlər və göstərişlər verir, izzətli təsəlli edirdi. Qazamat sanki məhbus Məsihin şah iqamətgahına çevrilmişdi.

Lakin bu zaman məsih hərəkatı böyük zərbə alır. 1666-cı ilin sentyabrında Polşadan olan məşhur kabbalist alim Nehemiya ha-Kohen İstanbula gəlir və Tsvi ilə görüşə gedir. Güman olunur ki, görüş zamanı onların arasında bərk ədavət yaranır. Qəzəblənən Nehemiya ha-Kohen Ədirnəyə gələrək islamı qəbul etmək istədiyini bildirir. Ədirnədə sultanın hüzurunda o, Tsvini türk hakim dairələrinin düşməni adlandırır. Sultan S.Tsvini Ədirnəyə gətizdirərək onu ali mühakiməyə çıxarır. Ona

qarşı sultan postunu ələ keçirməyə cəhd ittihamı qaldırılır və ölümə islamı qəbul etmək arasında seçim verilir. Tsvi islamı qəbul edir. O, özünə Əziz Əhməd Əfəndi adını götürərək Ədirnədə məskunlaşır. Onun ardıcılardan bir qismi və arvadı Sara da islamı qəbul edir.

Yəhudi məsihçilik ideyalarına böyük zərbə vurulsa da, kökündənsə sarsılmaz, diplomatik görkəm alaraq sonrakı dövrlərdə də mövcudluğunu davam etdirir. Bu işdə Qəzzalı Natanın müstəsna xidmətləri olur.

S.Tsvi bir müddət Ədirnədə yaşayır, bəzən isə İstanbula səfər edirdi. 1672-ci ilin avqust ayında o, gizləncə yəhudi bayramlarına riayət etmək ittihamı ilə həbs olunur. 1673-cü ilin yanvarında Dulsinoya sürgün edilir. Ömrünün sonuna qədər burada qalır. 1674-cü ildə arvadı Sara vəfat etdikdən sonra o, Salonikdən olan ardıcılığının qızı Esterlə evlənir. S.Tsvi Yom-Kippur günü vəfat edir. Onun ölümündən sonra ardıcılıqları arasındakı belə bir rəvayət yayılır ki, S.Tsvi əslində ölməmiş, göylərə qalxaraq "Allaha qovuşmuşdur".

XIX əsr yəhudi ədəbiyyatı və “Haskala” hərəkatı

XIX əsrdə yəhudilər başlıca olaraq Rusiya ərazisində geniş yayılmışdılar. Lakin Rus imperiyasının tərkibində yaşayan yəhudilər yalnız vətəndaşlıq hüququna malik idilər. Onlar hakim dairələrdən uzaqlaşdırılmış, bütün ictimai işlərdən kənarda qalmışdılar. XIX əsrin ortalarında yəhudilərə qarşı tətbiq edilən ağır hərbi mükələfiyyət isə onların vəziyyətini daha da ağırlaşdırır. 1850-ci ildən yəhudilər xüsusi geyimə keçir, 1851-ci ildən isə yəhudi qadınlarına saçlarını kəsdirmə qadağan edilirdi.

Rusiyadan sonra yəhudilərin ən çox məskunlaşdığı ölkələr Almaniya, Avstriya və qismən Fransa idi. Rusiya ilə müqayisədə Avropa yəhudiləri bəhs edilən dövrdə yüksək mədəni təsirlərə məruz qalmışdı. Bu dövrdə ədəbiyyat digər sahələrlə müqayisədə daha sürətli inkişaf yolunda idi. Avropa ədəbi cərəyanlarının təsirinə məruz qalan yəhudi ədəbiyyatı dövrün aktual hadisələrinə fərdi münasibət göstərir,

ictimai-siyasi və milli-mənəvi problemlərə diqqət yetirir, ədəbiyyatda yabançı-ideoloji baxışların və surətlərin istifadəsinə etiraz edirdi. Nostalji motivlərlə müşayiət olunan ənənəvi yəhudi mövzuları ilə yanaşı yəhudi xalqının psixologiya və mənəviyyatına təsiri kimi yeni mövzulardan da istifadə olunurdu.

Dövrün başlıca mədəni nəaliyyəti XIX əsrin sonundan fəaliyyətə başlayan teatr idi. Teatr öz növbəsində dramaturgiyanın inkişafına böyük təkan verir, dövrün hadisələri ilə səsleşən teatr əsərləri tələb edirdilər. XIX əsrdə Avropada getdikcə artan azadlıq və maarifçilik hərəkatlarının fonunda ilbəlil çoxalan yəhudi kütləsi öz icmaları üçün dünya ədəbiyyatından pyesləri səhnələşdirərək teatr tamaşaları təşkil etməyə başladılar. Bu, əsasən klassik əsərlərin ibri dilinə tərcüməsi və uyğunlaşdırılması yolu ilə baş verirdi. Ədəbiyyat ibridilli və idişdilli olmaqla iki yerə ayrılırdı. İdişdilli dramaturgiya Avropa yəhudiliyinin ən böyük nailiyyətlərindən hesab olunur. XIX əsrdə "azadlıq" dövrünə qədəm qoyan dramaturgiya İosef Perl (1773- 1839), Şlomo Etinger (1801-1856), İsrail Aksensfeld (1787-1866), İshak Meir Dik (1814-1913), Mordxe Arn Şatskes (1825-1899) kimi dramaturqların əsərləri ilə zənginləşmişdir. Bu dövrdə ədəbiyyat həm də İsraildən kənarda- ABŞ, Rusiyada da inkişaf edirdi. ABŞ-da ibri dilli ədəbiyyatın ilk addımları 19-cu əsrin II yarısında "Ha-Çofe ba-areç ha-xadaşa", "Ha pisqa" və "Ner ha-maariv" nəşrlərinin işıq üzün görməsi ilə başlayır. Bu dövrdə Q.Rozençveyqin satiraları məşhurluq qazanır. Onun satiralarında amerika yəhudilərinin mənəvi boşluğu və əsas məqsəd kimi maddiyyat arxasınca qaçmaları tənqid olunur.

XVIII əsrin II yarısında Avropa yəhudiliyinin həyatında önəmli hadisə baş verir. XIX əsrə ədəbiyyatından danışarkən "**Haskala**" hərəkatını xatırlamaq lazımdır. Hərəkatın çiçəklənmə dövrü məhz XIX əsrdə təsadüf edir. "Maarriflənmə" mənasını verən "Haskala" (השכלה) XVIII əsrin II yarısında yaranmış yəhudi mədəni-maarriflənmə ədəbi-ictimai hərəkatıdır. Haskala qatı dini-mədəni fikirlərə qarşı çıxır, yəhudi xalqının nicatını elm və təhdildə görürdü. Yəhudi tarixində bu hərəkat dönüş nöqtəsi hesab olunur. Dini cəhətdən hərəkatın əsas konsepsiyası iudaizmdə reformizm kimi qəbul olunur. Haskala hərəkatı təkcə Avropa yəhudiliyini linqvistik

və mədəni assimilyasiya məruz qoymadı. Eyni zamanda yeni ibridilli ədəbiyyatın və milli xarakterli bir cıra cərəyanların- hebraism (ibri dilinin canlanması hərəkatı), idişizm və siyasi sionizmin yaranmasına güclü təkan verdi.

Haskala hərəkatının ideologiyası 1770-ci illərdə yaranmışdır. Hərəkat üzvləri-maskilimlər yəhudilərlə qeyri-yəhudilər arasında ənənəvi düşmən münasibətlərini dəyişməyə çalışır və yəhudiləri "ümumdünyəvi dəyərlərə" riayət etməyə çağırırdılar: yəhudilər dünyəvi elmləri və yaşadıqları ölkənin rəsmi dilini öyrənməli, yaşadıqları ölkənin ümumi əhalisindən fərqlənməmək üçün davranış normaları və geyim etiketlərini dəyişməli idilər. Zaman keçdikvə Haskala ideologiyası daxili mübahisələrə səbəb olurdu. Belə ki, Fransa və Almaniyada maskilimlərin böyük bir qismi yəhudiləri vətəndaş cəmiyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevirmək istəyirdilər və hesab edirdilər ki, integrasiya prosesində milli-dini ənənələrdən imtina etmək lazımdır. Lakin Şərqi Avropa maskilimləri milli-dini dəyərlərin saxlanılmasına çalışırdılar.

Haskala hərəkatının yəhudi icmasına təsiri böyük idi. Hərəkatın əsas ideologiyası M.Mendelsonun əsərlərində xülasə edilirdi. Tövrəti alman dilinə tərcümə edən M.Mendelson öz tərcüməsini "mədəniyyətə ilk addım" hesab edirdi. Lakin Haskala hərəkatı Naftali Hertsel Vesselinin söyləri nəticəsində bütün Avropanda geniş yayıldı.

N.H.Vesseli Avstriya yəhudilərinə müraciətnamə formasında yazdığı "Divrey şalom ve-emet" ("Sülh və həqiqət sözləri", 1782) əsərində Haskala hərəkatının əsas məqsədini və başlıca proqramını izah edirdi. Əsərin imperator II İosifin köməyi ilə işıq üzü görməsi maskilimlərdə belə bir əminlik yaratmışdı ki, hakim dairələr yəhudilərə qarşı münasibətdə xeyirxahdırlar. Maskil hesab olunan şairlər isə, təşəkkür rəmzi olaraq hakim dairələrə (II İosif, Böyük Fridrix) mədhiyyə-odalar yazırdılar.

Hərəkatın ən müsbət tərəflərindən biri məktəblərin açılmasında göstərdiyi təkid idi. Visseli əsərində təcili sürətdə məktəblərin açılmasına çağırırdı və dərs

proqramlarının II İosifin təklifinə uyğunlaşdırılmasının zərurətini izah edirdi. O, hesab edirdi ki, yəhudilər özləri məktəblərdə dərs proqramlarına dəyişməsələr, o zaman yəhudi uşaqları ümumi məktəblərdə təhsil almağa məcbur olacaqlar. Dünyəvi və dini elmlər arasında ənənvi fərqlərin olduğunu deyən Vesseli bu fərqlərə bir sıra dəyişikliklər edir. O, əsl insanın hər iki elmlərə yiyələnəli olduğunu qeyd edirdi. Veesseliyə görə, dünyəvi elmlər (arifmetika, coğrafiya, tarix, dil və ədəbiyyat) ümumi mövzularla yanaşı əxlaqi dəyərlər və dindarlıq ünsürlərini də özündə ehtiva etməlidir. Bununlaq yanaşı, hər bir yəhudi "ilahi elmləri" də bilməlidir: Allah tərəfindən təyin edilmiş qanun və qaydalar-Tövrat və Talmud.

Qeyd etmək lazımdır ki, iudaizm Tövratin öyrənilməsini yəhudilərin ən müqəddəs borcu hesab edir; dünyəvi elmlərin öyrənilməsi Tövratin öyrənilməsinə maneə və mitsvotları yerinə yetirməyə təhlükə hesab olunur. Lakin heç də bütün dövrlərdə yəhudilərin dünyəvi elmlərə münasibəti kəskin və sərt olmuşdur. Məsələn, İtaliyada dünyəvi elmlərlə maraqlanmağı Tövrat öyrənilməsi ilə nəinki ziddiyətli hesab edirdilər, ravvinlər arasında hətta təbabət, fəlsəfə, xristian ilahiyyatı və antik ədəbiyyat biliciləri də vardı. Burada dünyəvi elmlərin öyrənilməsi ənənəvi yəhudi təhsilinə əlavə kimi qiymətləndirilirdi.

Haskala təməyüllərinə əsaslanan ilk məktəb 1788-ci ildə Berlində açılır və o, kasıb ailələrin uşaqları üçün nəzərdə tutulmuşdu. Məktəbin "Frayşule" ("Azad məktəb") adlanmasının səbəbi burada təhsilin pulsuz olması ilə bağlı idi. Dərs proqramı alman və fransız dilləri, arifmetika, coğrafiya, tarix, rəsm və təbiyyətşünaslıq fənlərindən təşkil olunmuşdu; Bibliya və ibri dili çox az tədris olunur, Talmud isə tamamilə öyrədilmirdi. "Frayşule"dən sonra maskilimlərin təşəbbüsü ilə Dessau, Frankfurt-Mayn və Almaniyanın digər şəhərlərində də bənzər məktəblər açıldı. Bu məktəblərin dərs proqramları fərqli olsa da, hamısında Bibliya və ibri dilinin az öyrədilir, Talmud dərsləri keçirilmirdi. Bir sıra müəllimlər Haskala dünyagörüşünə əsaslanan dərs vəsaitləri hazırlamışdı. P.Berin (1758-1838) "Toldot İsrail" ("İsrail tarixi", 1796, Praqa) və H.Homberqin (1749-1841) "Bney Tsion"

("Sion övladları", 1812) kitabları uzun müddət Qərbi və Şərqi Avropada yəhudi məktəblərində əsas dərs vəsaitlərindən biri idi.

XIX əsrdə Haskala hərəkətinin təsiri ilə yəhudi qızlarının təhsilində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Varlı yəhudi ailələrinə mənsub qızlar, adətən evdə təhsil alırdılar. Lakin kasıb ailənin qızları təhsilsiz idilər. Buna görə də maskilimlər yoxsul ailədən gələn qızlar üçün məktəblər yaratmaq istəyirdilər. 1890-cı ildə Breslau, Dessau, Keniqsberg və Hamburqda dərs proqramına ibri və alman dilləri, dinin əsasları və əxlaq, dua və arifmetika fənnləri daxil edilmiş qadın məktəbləri açılır. Bu məktəblərdən bəzilərinə idiş dili, sənətkarlıq, nəğmə və rəsm dərsləri də keçirilirdi.

Maskilimlərin yəhudi təhsilinin dünyəviləşməyi üçün göstərdiyi təşəbbüs hakim dairələrin "maarrifləndirmə" siyasətinə uyğun gəlirdi. Hakim dairələr yəhudiləri faydalı vətəndaşa çevirmək niyyətində idi. Maskilimlər hakim dairələrin bu söylərini yüksək qiymətləndirir, onlara müxtəlif məsləhətlər verir, bəzən isə onlarla iş birliyi belə görürdülər. II Yosifin dekretləri ilə başlayan "maarrifləndirmə" hərəkəti yəhudiləri ya "normal məktəblər"ə getməyə və ya "ümumi məktəblər"də tədris almağa məcbur edirdi. İcbari təhsilin sonuna qədər Talmudu oxuyan hər bir kəsi məhbus həyatı gözləyirdi. Orta məktəb şəhadətnaməsi olmayanlarla nigaha girmək isə qadağan olunmuşdu.

XIX əsrin əvvəllərində alman hakimləri II İosifin bu dekretini əsas tutaraq yəhudilərdən ya dünyəvi məktəb yaratmalarını, ya da uşaqlarını ümumi məktəblərə göndərməyi tələb edirdilər. Çox az yəhudi uşağı xedərlərdə ənənəvi dini məktəbdə təhsil alırdı. Eyni zamandan, yəhudi icmaları dini məktəblər yaratmalı idilər. Ümumi məktəblərdə oxuyan yəhudi uşaqları yalnız şənbə günləri dərsdən sonra bu məktəblərə baş çəkə bilərdilər.

Hakim dairələr həm də yaşlı nəslin də təhsilinə qarışırdı. 1820-ci ildə Avstriyada verilmiş fərmana əsasən ravvinlər də dünyəvi elmlərə yiyələnməli və dua və ayinləri yaşadıkları ölkənin dilində icra etməli idilər. Fərman həyata keçməsə də,

1827-ci ildə Paduada dini elmlərlə yanaşı fəlsəfə və dünyəvi elmlərin də tədris olunduğu ilk ravvin seminariyası təşkil olundu. 1828-ci ildən etibarən isə ravvin seçilən hər bir kəs təkcə iudaizmlə bağlı suallara deyil, fəlsəfə ilə də bağlı suallara cavab verməli idi.

Maskilimlər yəhudilərin dünyəvi elmlərlə yanaşı bir sıra sənətlərə yiyələnmələri üçün də çalışırdılar. N.Q.Veselli gənc yəhudilərin sənət öyrənməyə göndərilməsini təklif edən ilk maskilimdir. Bir sıra məktəblərdə sənət dərsləri də tədris olunmağa başlayır. Almaniyanın müxtəlif əyalətlərində yəhudilərin xristian sənətkarlarının yanında işə düzəldilməsi ilə məşğul olan cəmiyyətlər fəaliyyət göstərirdi. Avstriya hakim dairələrinin köməyi ilə Qalisiyada "Yeni Qüds" və "Yeni Babil" adlı iki kənd təsərrüfatı qəsəbələri tikilir.

Haskala hərəkatı tənqidi dini görüşləri ilə də seçilirdi. B.Spinozanın tənqidi fikirləri ilə razılaşan bir qrup maskilimlər qəzavü-qədəri, ölümdən sonrakı mükafat və cəzanı, seçilmiş xalq konsepsiyasını rədd edirdilər. Radikal maskilimlər Hallaxada qeyd olunan mitsvotların yerinə yetirilməsinin vacibliyini inkar edirdilər. İ.X.Şor yazırdı ki, Talmuddakı qayda və qanunlar keçmiş dövrlərin ruhunu əks etdirdiyindən onlara müasir və azad dövrdə əməl edilə bilməz.

Haskala hərəkatının məsihçilik idealları da fərqli idi. M.Mendelson məsih arzularını inkar etməsə də iddia edirdi ki, məsihçilik hərəkatı yəhudilərin vətəndaş həyatına təsir edə bilməz. Lakin emansipasiya hərəkatının (emansipasiya hərəkatı-yəhudilərin yerli əhali ilə bərabər hüquqa malik olmasını əsas tutan hərəkat) başlaması ilə bir sıra maskilimlər məsih ideyalarını inkar etməyə başladılar. 1805-ci ildə L.Ben David ümumxalq kütləsi qarşısında çıxış edərək bildirirdi ki, məsih ümidləri yəhudi xalqına yaddır və onun dinin əsas prinsiplərinə ziddir.

İdişdilli ədəbiyyat: “Nəhəng üçlük”

İdiş dilinin əsasında yəhudi xalqının rəngarəng folklora malik ədəbiyyatı formalaşmışdır. XVIII əsrin sonuna qədər ibridilli ədəbiyyatla müqayisədə, idişdilli

ədəbiyyat nisbətən zəif inkişaf edirdi. Lakin Haskala hərətanının çiçəklənməsindən sonra idiş dilində çoxsaylı kamil sənət nümunələri yarandı. İlk dövrlərdə idiş dilində az janrda əsərlər yazılırdı. Lakin XX əsrin əvvəllərində idişdilli yəhudi ədəbiyyatı həm Avropa, həm də ibridilli yəhudi ədəbiyyatının bütün janrlarından istifadə etməyə başladı.

XVIII əsrdə idişdilli ədəbiyyat çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. Bir çox yəhudi ədəbiyyat xadimləri söz ehtiyatı, ifadə xüsusiyyətləri və bədii ifadə vasitələri zənginliyi ilə seçilən əsərlərində ibri dilinin yad təsirlərdən tamamilə qurtarması ideyasını irəli sürürdülər.

İdişdilli dramaturgiya Avropa yəhudiliyinin ən böyük nailiyyətlərindən hesab olunur. XVIII əsrdə “azadlıq” dövrünə qədəm qoyan dramaturgiyada Yosef Perl (1773- 1839), Şlomo Etinger (1801-1856), İsrail Aksensfeld (1787-1866), İshak Meir Dik (1814-1913), Mordxe Arn Şatskes (1825-1899), Şalom Yakov Abramoviç (1836-1971) fərqləndilər. Y.Perlin satirik komediyalarında, İ.Aksensfeldin sosial dramlarında, Ş.Etingerin ailə-məişət və fəlsəfi pyeslərində, İ.M.Dikin sosial-ictimai əsərlərində mühüm ictimai-siyasi məsələlər qoyulur, kinayəli gülüşlə köhnəliyi və dini xurafatı təşkil edən adamlar, adət və ənənələr qamçılanırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, XXI əsrə qədər idişdilli ədəbiyyatda daha çox dramaturgiya daha sürətlə inkişaf edirdi.

XVIII əsrdə Avropada inkişafa başlayan idişdilli dramaturgiya dini səciyyə daşıyırdı. Bibliyasujetli hekayələr əsasında yazılan pyeslərdə (“Şmuel bux”, “Meloxim bux”, “Axaşveyroş –Şpil”, “Mexirat Yosef (“Yusifin satılması”, “David un Qolos” (“Davud və Qoliaf”) qeyri-yəhudi dramlarının təsiri açıq-aydın hiss olunur. Nümunə kimi qeyri-yəhudi mənzumələrindən istifadə olunsada, yəhudi dünyagörüşünə uyğun gəlməyən elementlər idişdilli mənzumələrin orijinallığına xidmət edən midraşlarla əvəz olunurdu. Bu cür mənzumələr Purim bayramında nümayiş olunurdu.

XIX əsrin 80-ci illərində idişdilli mənzum dramaturgiya çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. L.Kobrin, D.Edelştadt, S.Bovşever, U.Rozenfeld çox mövzulu mənzumələrində müasir dövrün şəklini təsvir etməyə çalışırdılar. “Vey un mut” (“Ağrı və şücaət”, 1829), “Unter a playt” (“Çəpərin altında”, 1830), “Fan dem neym fundament” (“Yeni özü ilə görə”, 1832), “Dpay xoyptstet” (“3 paytaxt”, 1834) kimi dərin məzmunlu pyeslərdə yəhudi xalqının azadlıq mübarizəsi, ayrı-ayrı mənfi hallar, ümumi ictimai yəhudi həyatından təcrid olunmuş fəaliyyət sahələri canlandırılırdı.

Yəhudi ictimai həyatının daha dərin təsvirini verməyə, qəhrəmanların taleyini müasir həyatın əsas və qabaqcıl meylləri ilə yaxından bağlamağa çalışan idişdilli nasirlər pyeslərində ayrı-ayrı hadisə və ya surətlər haqqında münaqişəli və təzadlı söhbət yaradır, bu yolla oxucu kütləsinin diqqətini cəlb edirdilər.

İdişdilli dramaturgiyanın uğurlu simalarından biri olan P.Qirşbeyn (1880-1948) “Oyf yener zayt tayx” (“Çayın o biri tərəfinə”, 1906), “Miryam” (1904) sosial dramlarında Amerika, Almaniya, İngiltərə yəhudilərinin sərgərdan həyatı keçirmələrinin səbəblərini araşdırırdı. P.Qirşbeyn 20-ci illərdə yəhudi ədəbiyyatında formalaşan anti-urbanizm cərəyanının parlaq simalarından biri idi. “Qrine felder” (“Yaşıl tarla”, 1923) pyesində kənd həyatını tərənnüm edən müəllif “məənəvi rifahı” məhz kəndin yaşıl tarlalarında görürdü. Beləliklə, idiş dilində yazan müəlliflərin keçmişlə bağlılığı, müasirliyə meyli, müasir yəhudi məişətinin, yəhudi gənclərinin fəaliyyət və xarakterlərini daha dərinlən göstərmək üçün apardığı yaradıcılıq axtarışları istər mənzum, istərsə də mənsur pyeslərin ideya-bədii gücünün qüvvətlənməsinə xidmət edir. Bu pyeslərdə müsbət ideal və yenilik ruhu hakim olmuşdur. Komediyalarda tənbellik, laqeydlilik kimi insan xüsusiyyətlərinə qəzəb ifadə edən müəlliflər hər bir məsələyə, insan xarakteri və taleyinə qabaqcıl ictimai münasibətlər nöqteyi-nəzərdən yanaşırdılar. Müasir gənclərin yeni insani keyfiyyətlərini əks etdirən dramaturqlar pyeslərində lirikanı romantik boyalarla üzə çıxarırdı, tamaşaçıları ələ alır, onlara sirayət edir və reallıqdan qətiyyət qopmayan,

ayrılmayan insan münasibətlərinin, həyat hadisələrinin və ayrı-ayrı surətlərin daxili aləmlərinin dərinliyini tamaşaçılara göstərirdilər.

İmpressionizm cərəyanının görkəmli nümayəndələri – Lamed Şapiro (1879-1948), David Berqelson (1884-1952), Şalom As (1882-1957), Peres Qirşbeyn (1880-1948), David Penski (1872-1955), S.Anski (1863-1920) yaradıcılığında klassik idişdillidrammaturgıyanın ən yaxşı ənənələri bir vəhdət təşkil etməkdədir.

Ümumiyyətlə, tematika müxtəlifliyi, ictimai-fəlsəfi motivlərin məharətlə verilməsi, yəhudilərin qeyri-yəhudilərə münasibəti, ümumi ictimai və vətən uğrunda candan keçmənin təsviri, yeni tipli, mübariz ruhlu, canlı obrazların yaradılması, taleyüklü və tarixi hadisələrin müasir həyatla əlaqəsi idişdilli pyeslərin başlıca mövzularıdır.

İdişdilli ədəbiyyatda danışarkən "XX ısrın Qızıl üçlüyü" adlanan Mendeley Moyxer Sfarim, İsaq Leybuş Perets və Şalom Aleyxemin yaradıcılığına toxunmaq lazımdır.

Mendeley Moyxer Sfarim. Əsl adı Şalom Yakov Broyde olan Mendeley Moyxer Sfarim (1835, Minsk quberniyası-1917-Odessa) yazıçı, yeni idişdilli klassik yəhudi ədəbiyyatının banisidir. Əsərlərini ibri və idişcə yazmış, Talmudla müqayisədə Bibliya ilə maraqlandığı üçün dövrünün azadfikirli kəslərindən biri olaraq tanınırdı.

M.M.Sfarim ənənəvi yəhudi təhsili almışdır. Atasının təkidi ilə ibri dilinin qrammatikası və artıq 10 yaşlarında əzbər bildiyi Bibliyanı öyrənmişdir. Atasının ölümündən sonra ailə yoxsullaşır və Bibliya və ravvin ədəbiyyatını mükəmməl bilən 14 yaşlı M.M.Sfarim ümumi yəhudi məktəbinə getmək üçün ailəsinin yanından ayrılır. Bu illərdə o, xasidlərlə tanış olur və müəyyən müddət onların təsirində qalır. Slitsko və Vilnoda 3 il təhsil aldıqdan sonra M.M.Sfarim ailəsinin yanına dönərək atalığının Melnitsada evində yaşamağa başlayır. Burada o, özünün ibri dilində ilk şeirlərini yazmağa başlayır. Bir müddətdən sonra o, atalığının evini tərk edərək Kopila gəlir. Yerli sinaqoqların birində çalışan M.M.Sfarim müstəqil olaraq "More

nevuxim" və "Sefer ha-kuzari" əsərlərini tədqiq etməyə başlayır. Kopılda o, avara həyat tərzini keçirən Avremllə tanış olaraq Litva və Ukraynada sərgərdanlıq edir. Qırıq araba ilə səyahət, sinaqoq və əlillər üçün nəzərdə tutulmuş yerlərdə gecələmələrdən sonra o, "Fiške der krumer" ("Topal fişkası") və "Dİ klyaçe" ("Yabı") povestləri üçün real material əldə edir. Kammenets-Podolskidə qohumu ilə rastlaşdıqdan sonra onun xahişi ilə şəhərdə qalır. Burada o A.B.Qotloberlə tanış olaraq onun qızından rus və alman dilləri, riyaziyyat dərsləri alır. Bbir müddət sonra M.MSfarim yerli varlılardan birinin qızı ilə evlənir. Lakin 3 il sonra boşanır. 1856-cı ildə müəllim olmaq üçün imtahan verir və yerli dünyəvi yəhudi seminariyasında işə başlayır. 1857-ci ildən Qotlober Sfariminin xəbəri olmadan "Mixtav al-dvar ha-xinnux" məqaləsini çap "Ha-maqqid" jurnalında etdirir. Bundan sonra Sfarim jurnalda böyük təklif alaraq dövrünün ən çox oxunan publisistlərindən birinə çevrilir.

1858-ci ildə Sfarim Haskala hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən birinin qızı Pese Levinlə evlənir və qayınatasının evinə yerləşir. O, ədəbiyyat və publisistka ilə yanaşı bir cıra ictimai işlərlə də məşğul olur. ictimai kitabxana təsis edir, bir sıra yəhudi gənclərinə Jitomirdə ravvin məktəbinə daxil olmağa kömək edir. 1860-cı ildə M.M.Sfarim Vilnoda "Mişpat Şalom" ("Sülh mühakiməsi") məqalələr toplusunu çap etdirir. Kəskin satira ilə müşahidə olunan məqalələrində müəllif ibri dili ədəbiyyatın cari vəziyyətini tənqid edir. 1867-ci ildə çapdan çıxan ikinci tənqidi məqalələr toplusu- "Eyn mişpat"da ("Tənqidi nəzər") M.M.Sfarim yazıçıları pafoslu üslubdan, ifrat təmtəraqlı ifadə üsullarından imtina etməyə çağırır.

Oxucularda təbiətşünaslığa maraq oyatmaq məqsədi ilə M.M.Sfarim "Toldot ha-teva" ("Təbiət tarixi") kitabını yazır. Əsər professor Lensin "Təbiət haqqında hekayə" əsərinin M.MSfarimin dilindən nəql edilən hekayəsidir. Əsəri yazarkən müəllif təbiətşünaslığın ibri dilində terminologiyasını hazırlayır.

"Limdu heytev" ("Yaxşılıq etməyi öyrənin", 1862) hekayəsində M.MSfarim ortodoksal valideynlərin uşaqları ilə münasibətlərini aydınlaşdırır. Əsər "Ha-avot ve-ha-banim" romanının birinci hissəsidir. Əsər müəllifin yaxın dostu, iudaizm müəllimi, yəhudi-rus nasiri və görkəmli ictimai xadim hesab olunan İ.L.Binştok

tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmişdir. Əsər təmtəraqlı ibri dilindən azad olmadığı üçün oxucularda ədəbi maraqdan çox, ictimai maraq oyadır.

İdiş dilinin görkəmli tədqiqatçılarından biri hesab olunan İ.M.Lifçitslə tanışlıqdan sonra M.M.Sfarimdə idiş dilinə maraq yaranır. Onların təklifi ilə A.Tsederbaum Odessada idiş dilində "Kol mevasser" jurnalını çap edir. 1865-ci ildə M.M.Sfarimin "Dos kleyne mençele" ("Balaca adamcığaz", 1866) povesti jurnalda işıq üzü görür. Bundan sonra müəllif obrazlardan birinin adını- Mendelex Moxer Sfarimi ("Kitab satan Mendelex") özünə ləqəb götürür və əsərlərini bu qələm adı ilə yazmağa başlayır. Povestdə baş qəhrəman-mənsəbpərəst Avremelex Takifin hiyləgərcəsinə sərvət əldə edib cəmiyyətdə yüksək yerlərdən birini tutmasından danışılır. Əsərin çapından sonra müəllifin özünə məxsus üslubu formalaşır: o, litva-belarus-ukrayna dialketlərini birləşdirib əsərlərinin dilinə çevirir. "Dos kleyne mençele" M.M.Sfarim yaradıcılığında yeni mərhələ açır. Ədibin etirafına görə, o başa düşülmək və xalqına xidmət etmək üçün idiş dilinə keçir.

Beşpərdəli "Di takse, oder Di bande ştot baaley toyves" ("Məzənnə, və ya şəhər hamilərinin dəstəsi", 1869) dramında müəllif kasın xalq təbəqələrinin cahilliyindən və avamlığından istifadə edərək varlanan yüksək təbəqələrdən danışır. Əsər şəhərin varlıları tərəfindən birmənalı qarşılanmadığından M.M.Sfarim Jitomirə köçməyə məcbur olur. Burada o, ilk qələm sınaqlarından hesab olunan "Fişke der Krumer" povestini genişləndirərək romana çevirir. Artıq 1890-cı illərdə pyes bir sıra teatrlarda səhnələşdirilmişdi.

M.M.Sfarimin "Dos kleyne mençele", "Fişke der Krumer", "Di takse" və sonrakı əsərlərində ilk dəfə olaraq yəhudi ədəbiyyatında təbiətin qabarıq təsviri, obrazların psixoloji dünyasının açılması təsvir olunur. Dolğun təbiilik sujet xətti boyunca öz yerini real həqiqətlərə və obrazların psixoloji mötəbərliyinə verir. Müəllif müasirlik duyğusunu gücləndirir, yaşadığı dövrün ictimai həyatını, hadisələrini, müasir adamların qarşısına çıxan yeni ictimai vəzifələri və onların necə yerinə yetirildiyini mümkün qədər əhatəli görməyə və duymağa, bədii cəhətdən dərk edib qələmə almağa çalışır və buna nail olur.

M.M.Sfarim J.Vernin "Hava şarında səyahət" əsərini idiş dilinə tərcümə edərək təbiətşünaslığa həsr olunmuş "Der fiş, vos xot aynqleşlunqen Yoyne ha-novi" ("Yunus peyğəmbəri udan balıq", 1870) əsərini yazır. "Di klyaçe, oder Tsaar baaley xayim" ("Yabı və ya heyvanlara mərhəmət") allegorik povesti ədibə dünya şöhrəti qazandırır. Əsərdə o, yəhudi xalqını hamı tərəfindən qovulan yabıya bənzədir. Əsərin sevilməsinə baxmayaraq M.M.Sfarimin maddi vəziyyəti düzəlmir. Buna görə də, əsərin əlyazması nəşirlərə satılır.

M.M.Sfarimin "Masoes Binomin ha-şlişi" ("III Venyaminin səyahəti", 1877) romanı "göz yaşları içində gülüş"ü xatırladır. Əsərin bədii-tərbiyəvi əhəmiyyəti estetik dəyərinə xələl gətirmir. 1885-ci ildə roman "Yəhudi Don Kixotu" adı altında çap olunur.

1881-ci ildə Odessaya yerləşən və yəhudi məktəbində rəhbər kimi işə başlayan M.M.Sfarim 6 illik fasilədən və başına gələn müsibətlərdən sonra (qızının vəfatı, oğlunun həsbi) qələmini yenidən sınayır. "Der priziv" ("Çağırış, 1884) pyesi ilə oxucularını sevindirən ədib əsərdə yəhudi elitalarını yenidən tənqid atəşinə tutur.

"Be-seter raam" ("İldırım kölgəsində", 1886) hekayəsində M.M.Sfarim yenidən ibri dilinə müraciət edir. O, eynianda həm də idiş dilində yazdığı "Dos vinçfinqerl" ("Miras üzük", 1888-89) romanı üzərində işləyir. 1890-1917-ci illər ərzində M.M.Sfarim idiş dilində yazdığı əsərlərin ibridilli variantını hazırlayır. Beləliklə müəllifin "Bi-ymey ha-raaş" ("Çaxnaşma dövründə", 1894), "Ba-yamim ha-hem" ("O günlərdə, 1895), "Emek ha-baxa" ("Ağrı vadisi", 1904), "Sefer ha-kabtsanim" ("Kasıblar kitabı", 1909), "Masot Binyamin ha-şlişi" ("III Vinyaminin səyahəti"), "Susati" ("Mənim atın, 1910) əsərləri yaranır. Bu əsərlərlə müəllif yeni ibri dilinin-Bibliya, Talmud və orta əsrlər ibrisinin qarışığının bütün gözəlliklərindən istifadə edərək kamil sənət inciləri yaratmışdır. Bu dil vəhdəti o qədər həyat qabiliyyətli idi ki, XX əsrin 50-ci illərinə qədər yəhudi ədəbiyyatından dərin kök salmışdır.

M.M.Sfarimin idiş dilində yazdığı əsərləri "Ale verk" adı altında 17 tomda 1911-12-ci illərdə, ibri dilində yazdığı əsərləri isə 1948-ci ildə çap olunmuşdur.

Şalom Aleyxem. Şolom Rabinoviç (1859, Poltova quberniyası-1916, Nyu York) idişdilli ədəbiyyatın klassiklərindən biridir. Əsərlərini idiş, ibri və rus dillərində yazmışdır.

Yəhudi ənənələrinə sadıq olan yəhudi ailəsində doğulan Ş.Aleyxemin atası dövrünün varlı larda biri idi. Uşaqlıq illərini Ş.Aleyxem Voronkovada keçirmişdir. Mükəmməl yəhudi təhsili görmüş və 15 yaşına qədər evdə və xederdə Bibliya və Talmud öyrənmişdir. 1873-76-cı illərdə Pereyaslavlda rud gimnaziyasında təhsil almış, buranı bitirdikdən sonra isə bir müddət rus dili müəllimi kimi çalışmışdır. Elə bu dövrdə rus dilində ilk hekayəsini ("Yəhudi Robinzon Kruzosu") yazmışdır.

1877-79-cu illərdə o, varlı icarədarın evində xüsusi müəllim kimi çalışmışdır. Tələbəsi Olqaya vurulan Şalom evlilik üçün rədd cavabı aldıqdan sonra şəhəri tərk edir. 1881-83-cü illərdə dövlət ravvini vəzifəsini icra edir. Eyni zamanda o, "H-tsfira" jurnalı və "Ha-melits" qəzetlərində müxtəlif məzmunlu məqalələr də çap edirdi. 1884-cü ildə onun "Xəyalpərəst" hekayəsi işıq üzü görür.

1883-cü ilin mayında Ş.Aleyxem yenidən Olqaya elçi düşür və bu dəfə "hə" cavabı alır. Evləndikdən sonra Kiyev yaxınlığına köçür və bir müddət qəndnadı zavodunda işləyir. 1885-ci ildə qayınatasının vəfatından sonra varis olan Ş.Aleyxem Kiyevdə ticari işlər görür, lakin uğursuzluğa düçar olaraq iflas edir. Bundan sonra o, Kiyevi tərk edərək Odessa, Paris və Vyanada olur. 1893-cü ildə yenidən Kiyevə qayıdan Aleyxem yenidən birja sahəsinə qatılır.

1888-90-cı illərdə "Di idişe folksbibliotek" illik almanaxını nəşr edir. O, həm də ictimai işlərdə görür. Riqa, Vilne, Kovne, Libav və başqa şəhərlərdə ədəbiyyatsevərlər tərəfindən təşkil olunmuş məclislərdə iştirak edir, öz hekayələrindən müxtəlif parçalar oxuyurdu.

Kiyev poqromlarından sonra Ş.Aleyxem və ailəsi şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qalır. Cenevrə, Lvov, London kimi şəhərlərdə yaşayan Ş.Aleyxem 1906-cı ildə Nyu-Yorka gəlir. 1907-ci ildə əsərlərini oxucularına oxumaq üçün dünya turuna çıxır. Səyahətlərinin birində ağ ciyər vərəminə tutulur və həkimlərin təkidi ilə İtaliyaya gedir. Ədəbi fəaliyyətlə yanaşı dövrün siyasi-ictimai hadisələri ilə maraqlanan Aleyxem müxəlif məqalələr yazırdı. Lakin 1913-cü ildə xəstəliyi daha da kəskinləşir. I Dünya Müharibəsi zamanı Almaniyada olan Ş.Aleyxem Rusiya təbəəsi kimi neytral olan Danimarkaya, oradansa Nyu-Yorka yola salınır. Qazanc əldə etmək məqsədi ilə ABŞ-ın müxtəlif şəhərlərində çıxışlar edən ıdib 1916-cı ildə vəfat edir. Şairin dəfn mərasiminə minlərlə insan axışmışdı. Həmin gün ABŞ-ın yəhudi müəssisələri fəaliyyət göstərmirdi.

1880-ci illərin əvvəllərində uzun sürən düşüncələrdən sonra Ş.Aleyxem idiş dilində yazmaq qərarına gəlir. 1883-cü ildə "Yudişes folksblat" həftəlik qəzetində o, idiş dilində əsərlərini-"Tsvey şteyner" ("İki daş") povestini və "Di vibores" ("Seçim") hekayəsini nəşr etdirir. Əsərlərdə müəllif ilk dəfə olaraq "Aleyxem" ("Sizə salam olsun") ləqəbi ilə çıxış edir. Qəzetdə onun "An iberşraybunq tsvişn tsvey alte xaveyrim" ("İki köhnə dostun yazışması") yumorik hekayəsi, "Nataşa" romanı, "Kontor qeşixte" ("Kontor tarixi") və "Di veltrayze" ("Dövri-ələm səyahəti") povestləri işıq üzü görür.

1880-ci illərdə Ş.Aleyxem artıq yazıçı kimi tanınırdı. O, özünü poeziya sahəsində də sınayır, rus dilində "Yəhudinin qızı", "Yəhudi süründürməçiləri", "Yat, Alyoşa" şeirlərini yazır.

Konkret mövzulu pyesləri ilə sevilən Ş.Aleyxem idiş dilinin dolğunluğunu olduğu kimi ötürə bilirdi. pyeslərində psixoloji aləmin dəqiq işlənməsi, lirik və romantik boyaların əlbirliyi, axın və şəffaf bədii dil dramaturqun məharətindən xəbər verirdi.

Ş.Aleyxem daha çox hekayə ustadı kimi tanınır. "Xexer un nidereker" ("Ali və alçaq" hekayəsində o, M.M.Sfarim ənənələrini davam etdirir. Ş.Aleyxem felyeton janrına yumoristik ünsürlər gətirərək onu real təhkiyyə formasına çevirmişdir.

Ədibin uşaqlar üçün nəzərdə tutulan "Dos meqrl" ("Bıçaq", 1895) , "Abintlbljümen, ader poezzil on qramen" ("Çiçək dəstəsi və ya nəslrlə yazılan şeir") hekayələrində yəhudi folklor nümunələri, əfsanə, nağıl, miflərin münasib və müvafiq motivlərindən istifadə olunması uzun müddət yəhudi uşaqlarının bu əsərə olan sevgisinin artmasına səbəb olmuşdur.

Ş.Aleyxemin əhəmiyyətli ictimai işlərindən biri 1888-90-cı illərdə illik almanax "Di idişe folksbibliotek" mətbu nəşrini çap etdirməsi idi. Dövrün görkəmli ədəbiyyat xadimlərini ətrafına toplayan nəşir onların əsərlərini çap edir, müxtəlif müzakirələr aparırdı. O, "Stempenyu" və "Yosele-bülbül" romanlarını da bu almanaxda çap etmişdi. Satirik məzmunlu romanlarda müəllif cəmiyyəti düşündürən hadisələri təsvir edərək gənclərin bu hadisələrə münasibətini araşdırır. Bir tərəfdən ibri və rus dilli mətbuatın tənqidiyə məruz qalan, digər tərəfdən maliyyə çətinlikləri ilə üzləşən "Di idişe folksbibliotek" bağlandıqdan sonra Ş.Aleyxem "Kol mevasser"də nəşir kimi çalışır. O, ədəbi-tənqidi məqalələr çap edərək ona qarşı çıxanları tənqid atəşinə tuturdu.

"Menaxem Mendl" romanında o, birjaçı ərin arvadı ilə məktublaşmasını təsvir edir. İlk dəfə olaraq yəhudi ədəbiyyatında "luftmenç" ("hava adam") obrazı yaranır. Bu, varlanmağa çalışan adamın uğursuzluğun dibinə yuvarlanması haqqında orijinal sənət nümunəsidir. Roman Ş.Aleyxemə dünya şöhrəti qazandırır.

1891-92-ci illərdə Ş.Aleyxem müxtəlif əsərlər üzərində işləyir. "Yaknexoz, oder Der qroyser berzen-şpil" ("Yaknexoz və ya böyük birja oyunu") satirik komediyasında müəllif birja möhtəkirlətini təsvir edir. Senzuraya məruz qalan pyes uzun müddət diqqətdən kənar qalır. Bundan sonra ədib məşhur "Tevye der milxiker" ("Südcü Tevye") silsiləsini yazır.

Ş.Aleyxemin ən çox sevilən əsərlərindən biri "Di blondjende ştern" ("Sərgərdan ulduzlar") romanıdır. Romanın birinci hissəsi "Aktyorlar", ikinci hissəsi isə "Sərgərdanlar" adlanır. Həssas fabulaya malik olmasına baxmayaraq roman ədəbiyyatçınaslar tərəfindən "Ş.Aleyxemin şah romanı" adlandırılmışdır. Rus, alman, ingilis dilində tərcümə edilən roman müxtəlif qəzetlərdə çap olunmuşdur. 1920-ci ildə İ.Babel romanın motivləri əsasında film çəkmişdir

Digər məşhur romanlarından biri hesab olunan "Der blutiker şpas" ("Qanlı zarafat") əsərinin sujet xətti mistifikasiyaya əsaslanır: iki tələbə dost, yəhudi və xristian zarafat naminə pasportlarını dəyişiblər. Nəticədə xristian yəhudinin yerinə "qanlı iftira"nın (yəhudilərin dini ayinləri icra etməsi üçün xristianları öldürərək onların qanından istifadə etməsi) qurbanı olaraq dözülməz işgəncələrə məruz qalır.

Ş.Aleyxemin Amerikada ədəbi fəaliyyəti xəstəliyinə rəğmən rəngarəngdir. 1915-16-cı illərdə ədib avtobioqrafik roman hesab olunan "Funem yarid" ("Yarmarkadan") romanı üzərində qızğın çalışır. Əsərdə müəllif böyüdüüyü evin, uşaqlığını keçirdiyi yerlərin dolğun təvirini yaradır. Roman 10 hissədən ibarət olmalı idi. Ədib roman haqqında yazırdı: "Mən bu romana ən dəyərli hissəmi-ürəyimi qoymuşam. Vaxtaşırı bu romanı oxuyun. Bəlkə də roman bizim xalqı sevməyi və onun ruhunun xəzinəsini qiymətləndirməyi sizə öyrədəcək".

Ş.Aleyxemin yəhudi ədəbiyyatında rolu əvəzsizdir. Onun əsərlərində digər ədiblərlə müqayisədə yəhudi xalqının yenidən dirçəlməsi bacarığı daha dolğun, qabarıq və güclü təsvir olunmuşdur. Ş.Aleyxem yəhudi həyatını "sürgün faciəsi" kimi yox "yəhudi komediyası" göstərirdi. Bununla belə, ədibin əsərlərində yüksək tragediya motivləri duyulur. Bu tragediya ümitsizlikdən doğmur, həyatın təqdim etdiyi mümkünlük genişliyindən yaranır.

İsaq Leybuş Perets. İsaq Leybuş Perets (1852, Zamostye-1915, Varşava) idişdilli ədəbiyyatın banilərindən biridir. Əsərlərini ibri və idiş dillərində yazmışdır.

Mitnqadim ailəsində doğulan Perets 3 yaşından Tövrəti, 6 yaşından Talmudu, 12 yaşından orta əsrlər yəhudi fəlsəfəsini öyrənmiş və kabbala və Haskala ədəbiyyatı

ilə tanış olmuşdur. Atası Peretsin ibri, rus və alman dili müəllim-qrammatiklərindən dərs almasına şərait yaratmış, polyak və fransız dillərini isə müstəqil olaraq öyrənmişdi. 14 yaşında Qərbi Avropa, rus və polyak ədəbiyyatları ilə maraqlanır və bu dövrdən etibarən ibri və polyak dillərində yazmağa başlayır. 1870-ci ildə şair və riyaziyyatçı Q.İ.Lixtenfeldin qızı ilə evlənərək Sandomirə köçür. Burada pivə zavoduna ortaqlar Peretsin uğuru uzun sürmür. Evliliyi pozulduqdan sonra Perets Varşavaya gəlir. Bu vaxta qədər onun "Ha-Şaxar" jurnalında ilk satirik şeiri-"Şuttafim" ("Şeriklər, 1875) çap olunmuşdu. Müəllif ədəbiyyat sahəsində uğurlu debütünün "Li omrim" ("Mənə deyirlər, 1876) şeirinin olduğunu yazırdı. 1877-ci ildə Perets və onun keçmiş qayınatasının şeirlərindən ibarət "Sippurim be-şir ve-şirim şonim" ("Hekayələrdəki şeirlər və müxtəlif hekayələr") şeirlər toplusu çapdan çıxır. Perets kitaba daxil olan şeirləri ədəbi uğursuzluğu hesab edirdi. Həmin ildə o, Zamostyeyə qayıdır və ikinci dəfə ailə qurur. Burada ibridilli məktəb açmaq istəyən Perets ortodoksal dairələrin müqaviməti ilə üzləşir. Dəyirmanla ortaqlar Perets 1878-ci ildə vəkillik etmək üçün imtahan verir və həmin ildə də hüquq məsləhətxanası açır. Bu illərdə ibri və idiş dillərində əsərlər yazsa da əlyazmaları yandıraraq onların yayılmasının qarşısını almışdır.

1880-ci illərin əvvəllərində baş verən poqromlar Peretsi ədəbi fəaliyyətə başlamağa sövq edir. "Yezekilin kitabı"nı tərcümə etməyə başlayan Pertes həm də idiş dilində müxtəlif məzmunlu şeirlər yazır. Lakin ən vacib ictimai fəaliyyəti xasidlərə meyilli olan bir çox yəhudi fəhlə-gənclərinə gecə kursları təşkil edir. Bir müddət sonra kurslar ortodoksal dairələrin kəskin müqavimətinə görə bağlanır və Perets sosialist kimi tanınmağa başlayır. Uzun müddət ədəbi fəaliyyətdən və ədəbi ortamdən uzaq qalan Perets 1888-ci ilə qədər Ş.Aleyxem haqqında eşitməsə də, M.M.Sfarimin əsərlərini pöolyak dilində oxumuşdu. Bu illərdə Perets ibri dilini yəhudilərin ədəbi dili hesab edir, idiş dilini isə gündəlik dil kimi təqdim edirdi. Lakin sonradan idiş dilinə göstərdiyi marağa görə hüquq fəaliyyətini belə tərk edən Perets ondan narazı qalan müştərilərin şikayəti üzərinə 1889-cü ildə vəkil hüququndan məhrum edilir.

1888-ci ildə Ş.Aleyxemin "Di idişe folksbibliotek" almanaxında Peretsin idiş dilində ilk əsəri çap olunur. Sentimental-ironiyalı əsər hesab olunan "Moniş" poema balladasında müəllif gənc talmudist alimlə şeytan balası Lilitin sevgidindən danışır. 1889-cu ildə Peretsin eyni qəzetdə "Der xelmer melamed" ("Helm müəllimi"), "Yankele pessimist" ("Pessimist Yankel"), "Venus un Şulamis" ("Venus və Şulamit") hekayələri və "Der kleyner veker" jurnalında "Der tones" ("Oruc") novellası çap olunur. 1891-ci ildə isə onun ilk hekayələr toplusu ("Bakante bilder"- "Tanış şəkillər") çapdan çıxır. Məcmuya daxil olan hekayələr satirik intonasiya, radikal-siyasi istiqamət və xalq nitqinin kəskinliyi ilə fərqlənirdi. Perets əsərlərində tənqidşünas alim kimi çıxış edirdi. "Mekubolim" ("Kabbalistlər", 1894) və "Di frume kats" ("Mömin pişik") hekayələrində fanatizmi, "Bontse şvayq" ("Susqun Bontse", 1894) hekayəsində qarşılıqsız itaəkarlığı, "Xaloymes fun a xin" ("Toyuğun arzuları, 1895) hekayəsində uğura əsassız olaraq inanmanı, "A farşterner şabes" ("Qəmli şənbə", 1892) hekayəsində qadın hüquqsuzluğunu bütün cılpaqlığı ilə tənqid edirdi. Bununla belə müəllif "Şolem bais" ("Ailə səadəti", 1891) hekayəsində qarşılıqlı sadıqlığı və "İn keler ştab" ("Zirzəmidə") hekayəsində sımimi sevginin ədəb qaydalarını mədh edirdi.

Ədib novellalarında personajların daxili aləmini də təsvir edirdi. "Dos ştrayml" ("Zahidin papağı", 1894), "Xasene qexat" ("Məni necə ərə verdilər", 1895), "Xoişa moras Xana" ("Xanım Xana", 1897) əsərlərində müəllif kinayə və gülüşdən istifadə edərək cəmiyyətdəki neqativ halları satira hədəfinə elə məharətlə çevirib ifşa edir ki, oxucular əsərin ilk baxışdan ciddi və ya satirik olduğunu seçməkdə çətinlik çəkirlər.

Perets ibri dilində də yazır, əsərlərinin böyük bir hissəsini idişdən ibri dilinə tərcümə edirdi. 1894-cü ildə o dövr ibri ədəbiyyatında qeyri-adi olan lirik şeir topusunu-"Ha-uqav" ("Orqan") toplusunu çap etdirir. Şeirlərdə Qərbi Avropa poeziya meyllərini yəhudi şeir meylləri ilə birləşdirən müəllif kamil sənət nümunəsi yaratmağa müvəffəq olur.

Artıq əsrin əvvəllərində İ.L.Perets Ş.Aleyxem və M.M.Sfarimlə idişdilli ədəbiyyatın ən görkəmli nümayəndələri hesab olunurdular. Onun evi ədəbi mərkəzə

və gənc nəsil yazarlarının görüş yerinə çevrilmişdi. Bu illərdə o, iki möhtəşəm hekayələr toplusunu-"Xasidiş" ("Xasid hekayələri, 1900) və "Folkstimlixə qeşixtn" ("Xalq rəvayətləri", 1909) yazır. O, yazırdı ki, heç vaxt xasidlər arasında yaşamasa da bir dəfə tsaddik görməyə müvəffəq olub. Tsaddikdən eşitdiyi xasid əhvalar və hekayələri gələcəkdə onun əsərlərinin başlıca mövzusu olmuşdur. ("Dos qlezl"- "Şüşə qırığı", "Dem rebns tsibek"- "Ravvinin çubuğu", "İber a şmek tabak"- "Bir çimdik tabaka görə").

Perets yəhudi ədəbiyyatına mənzum dram janrını gətirmişdi. 1903-cü ildə ibri dilində yazdığı "Xurban beyt tsaddik" ("Tsaddikin evinin dağıdılması") əsəri idiş dilində bu janrda yazdığı "Di qoldene keyt" ("Qızıl zəncir", 1909) romanın ilk variantı hesab olunur. Bu janrda o, daha iki möhtəşəm sənət nümunəsi-"Bay naxt oyfn altın mark" ("Gecə köhnə bazarda", 1907) və "İn poliş oyf der keyt" ("Tövbə zəncirində, 1909) pyeslərini yazmışdır. Bundan başqa Perets yəhudi ədəbiyyatında şeirlərində yalnız uşaqlara müraciət edən novator şair kimi də tanınır.

İ.L.Perets sionist ideallarına və ibri dilinin yenidən dirçəldilməsi xəyallarına inanmırdı. Eyni zamanda o, idiş dili konfrasında tənqidi nitqlə çıxış edərək idiş dilinin yəhudilərin yeganə dili olması fikrinə qarşı olduğunu bildirirdi.

Ədibin tamamlanmamış "Mayne zixrones" ("Mənim xatirələrim", 1913-14) kitabı həyatı haqqında avtobioqrafik məlumatların məcmusu hesab olunur.

Emma Lazarusun fəaliyyəti

Emma Lazarus (1849, Nyu-York-1887, Nyu York) yəhudi əsilli amerikan yazıçı və şairəsidir. Əslən Portuqaliyadan olan varlı zəmindar ailəsində anadan olmuş, kiçik yaşlarında fərdi müəllimlərdən dünya ədəbiyyatı və bir sıra elmləri öyrənmişdir. Ailə qurmamış, özünü bütünlükdə bədii yaracılığa həsr etmişdir. 1866-cı ildən başlayaraq şeirlərini çap etdirməyə başlayan E.Lazarusun ilk şeirlər toplusunda ("Şeir və tərcümələr", 1867) alman romantizminin, ictimai tənqid və təbiətlə vəhdət ideyalarında isə Lazarusun "Admet və başqa şeirlər" (1871)

toplusunu həsr etdiyi R.U.Emersonun təsiri duymaq olar. Lazarus poeziyasına xas olan bu üslubu "Alida, Gete həyatından bir epizod" romanında (1874) və "Spanoletto" (1876) tarixi faciəsində də görmək olar. 1876-cı ildə Lazarus C.Eliotun "Daniel Deronda" romanı ilə tanış olduqdan sonra yəhudiliyə mənsubiyyətini hiss edərək yəhudi tarixi, iudaizm, Bibliya və ibri dilini öyrənməyə başladı. 1879-cu ildən etibarən şairə orta əsr yəhudi şairlərinin əsərlərini ibri dilinə tərcümə etməyə başladı. 1882-ci ildə yazdığı "Ölüm rəqsi" faciəsində o, 1349-cu ildə Turingiyada yandırılan yəhudilərdən bəhs edir. 1881-ci ildə Rusiya imperiyasında kütləvi yəhudi qırğınlarından sonra yəhudi mövzusu E.Lazarus yaradıcılığının başlıca mövzusunə çevrilir. Assimilyasiyaya qarşı çıxdığı "Lord Bikonsfild həqiqətənmi yəhudi olub" (1882) məqaləsi, yəhudilərin Rusiya və Şərqi Avropaya immiqrasiyasından bəhs edən "Yeni Yexezkel" və "Yəhudi bayrağı" (1882) hekayələr topluları, qafiyələnmiş nəsr ilə yazılmış hekayələr toplusu olan "Babil çaylarında" (1887) məcmusu yəhudi probleminin milli yolla həlli ideyası ilə dolub daşır. "Yəhudilərə müraciət" (1882-83) məqalələr toplusunda E.Lazarus yəhudilərə müraciət edərək ABŞ-da və İsraildə yəhudi milli həyatını oyatmağa çağırır və kənd təsərrüfatına dönməyi tövsiyyə edir. Lazarusun bu məqalələri Amerika yəhudilərində Siona dönmək ideyalarını daha da gücləndirir. Lazarus ABŞ-a köç edən yəhudilərə kömək edərək ictimai fəaliyyətlə məşğul olmuş və İsrailə getməyə hazılaşan yəhudiləri fiziki əməyə alışdırmaq məqsədilə təsis edilən bir sıra cəmiyyətlərin aparıcı simalarından biri olmuşdur. E.Lazarus Q.Qeynenin bir sıra şeirlərini də tərcümə etmişdir.

1882-cü ildə fransızlar ABŞ-a Azadlıq heykəlini bəxş edirlər. Heykəlin təməlqoyması elə həmin ildə də baş tutmuşdur. Heykəl ölkəyə gətirildikdən sonra heykəle yazılacaq mətn üçün ictimai hərrac keçirilir. Müsabiqənin şərtlərinə görə ən çox səs yığan müəllifin şeiri heykəldə həkk olunacaq. Şeirlərini təqdim edən U.Uitman, B.Qart, M.Tven kimi şairlər arasında E.Lazarus da vardı. Hərrac rəhbərinin təkidi ilə yarışmaya qatılan E.Lazarus ilk öncə bu təklifə rədd cavabı verərək sifarişlə şeir yazmadığını deyir. Lakin hərrac rəhbərinin "Rusiya yəhudilərini xatırlayın" ifadəsi E.Lazarusun müsabiqəyə qatılmasına və hətta qalib olmasına səbəb olur. Həmin dövrdə o, əsasən Şərqi Avropadakı antisemit

poqromlardan qaçaraq Nyu-Yorka sığınmış qaçqınlara kömək etməklə məşğul idi. Bu qaçqınlar zəngin Lazarusun heç vaxt təsəvvür edə bilməyəcəyi bir şəraitdə yaşamağa məcbur edilmişdilər. O, heykəlin simasında həmin yəhudi qaçqınlarına olan emtatiyasını ifadə etməyə çalışmışdı. Şairənin "Yeni Kolos" sonetininin beş sətri Azadlıq heykəlinin pyedestalinı (heykəlin oturağı) bəzəyən daş lövhəyə həkk olunur. Şeir in ingilis dilində variantına diqqət yetirək:

«Give me your tired, your poor,
Your huddled masses yearning to breathe free,
The wretched refuse of your teeming shore.
Send these, the homeless, tempest-tossed to me,
I lift my lamp beside the golden door!»

הב לי את בניך היגעים, העניים"

ערב רב של המונים כמהים לנשום כבני חורין

את פליטת חופיך האומללה

שלח אותם אלי, חסרי הבית וסחופי הסער

את לפידי אשא לצד שער הזהב"

İbri dövrü mətbuatının fəaliyyətə başlaması

Haskala dövrünün ən mühüm hadisələrindən biri **ibri dilli nəşriyyatın** fəaliyyətə başlamasıdır. Yəhudi dövrü mətbuatı dünyanın bir sıra ölkələrində inkişaf etmişdir. Yəhudi qəzetlərinin ilk sələfi müxtəlif dövrlərdə ravvinlər tərəfindən təşkil olunan "4 torpağın komissiyası" dır. "Vaadat arbaa adamot" adlanan bu iclaslarda yəhudi cəmiyyəti üçün vacib olan qərarlar müzakirə olunur, müxtəlif hadisələr haqqında məlumat verilirdi. İlk yəhudi qəzeti 1675-ci ildə David de Kastro Tartasın

(1625-1700) 15 il müddətində yəhudi-ıspan dilində nəşr etdiyi "Qazeta de Amsterdam" hesab olunur. Bunun ardınca Amsetrda əvvəllər həftədə iki dəfə, sonradan isə bir dəfə idiş dilində çıxan "Dinstaqişe un fraytaqişe kurant" qəzeti işıq üzü görməyə başlayır. Bu ilk iki yəhudi qəzeti məzmun cəhətdən o dövrün qeyri-yəhudi qəzetlərinə oxşar idi və yəhudi həyatını bir o qədər də əks etdirmirdi. İbri dilində aylıq "Pri ets xayim" (1728-1761) qəzeti isə yəhudi mətbuatı tarixində yəhudi məişətindən bəhs edən ilk qəzet idi. Qəzetdə əsasən sefard cəmiyyətinin rəvayin qanunları izah olunurdu.

Yəhudi dövrü mətbuatının sonrakı inkişafı maarrişçilik hərəkatının adı ilə bağlıdır. Almaniyada dövrü mətbuatının başlaması XVIII əsrin II yarısına aid edilir. Alman Haskala hərəkatının başçısı M.Mendelson 1750-ci ildə ibri dilində həftəlik "Koxelet musar" qəzetini çap etməyə başlayır. Qəzet cəmi iki dəfə çap olunur. Mənbələrdə yəhudi hərfləri ilə alman dilində çap olunan qəzetlər haqqından çox az məlumatlara rast gəlinir. Lakin Almaniyada yəhudi mətbuatının fəaliyyətə başlaması 1783-cü ildə Keniqsberqdə işıq üzü görən "Ha-meassef" jurnalının işıq üzü görməsini təsadüf edir. Əsasən Haskala hərəkatının ideyalarını təbliğ edən jurnal müəyyən fasilələrlə 1811-ci ilə fəaliyyət göstərir. XIX əsrdə Niderland, Rusiya, Avstriya, Lvov və digər yerlərdə ibri dilində qəzet, jurnal və elmi məcmular çap etmək cəhdləri baş verir. Bu dövrün məşhur mətbu nümunələri "Bikkurey ha-ittim" (1821-1832, Vyana) qəzeti və onu əvəz edən "Kerem hemed" ("1833-55) jurnalı idi. 1861-62-ci illərdə musar hərəkatının başçısı İ.Salanter "Tvuna" həftəlik qəzetini nəşr etdirir. Qalisiyadan olan maskil Y.Bodek (1819-56) və A.M.Mor (1815-68) dövrün görkəmli nəşrlərinin əsərlərinin tənqid olunduğu aylıq "Ha-roe" ədəbi jurnalını çap edirlər.

Polşa və Avstriyada senzuranın ləğvindən sonra A.M.Morun nəşirlik etdiyi idiş dilində ilk həftəlik siyasi qəzet "Lemberqer idişe tsaytunq" (1848-49) işıq üzü görür. Sonradan ibri dilinin dirçəlməsi, idiş dilli ədəbiyyatın inkişafı, yəhudilərin kütləvi sürətdə senzuranın olmadığı Qərbdə (əsasən ABŞ-a) köçməsi əlaqədar olaraq dövrü nəşrlərin sayı artmağa başlayır. Siyasi partiyaların yaranması və sion

hərəkatının başlaması bu prosesə güclü təkan verir. Teodor Hertsel ilk sionist məqaləsini Britaniyanın qədim qəzetlərindən biri olan "Cuiş kronikl"də çap etdirdikdən sonra 1897-ci ildə "Di Velt" jurnalını çap etdirməyə başlayır. Artıq XIX əsrin sonlarına doğru yəhudi mətbuatı dünyada fərqlənirdi. İ.Zinzer yəhudi mətbuatına aid yazdığı "İtoniyut ve-yahadut" kitabçasında 130 yəhudi mətbu nəşrinin adını qeyd edir. O, göstərir ki, bunlardan otuzu alman, on doqquzu ibri, on beşi ingilis, on dördü idiş dilində idi. Digər mənbənin məlumatına görə isə (Ejeqodnik) XX əsrin əvvəllərində dünyanın müxtəlif yerlərində müxtəlif dillərdə çap olunan 114 yəhudi nəşri mövcud idi. Rusiya mətbuatının arxiv məlumatlarına əsasən 1912-ci ildə Rusiyada müxtəlif adda 22 yəhudi nəşri var idi. Lakin I Dünya Müharibəsi və Rusiya inqilabından sonra (1917) yəhudi dövrü mətbuatı bir sıra çətinliklərlə üzləşir. Almaniya isə əksinə olaraq çiçəklənmə dövrü yaşayan mətbuat siyasi məsələlərlə gündəmə gəlirdi.

II Dünya Müharibəsinə qədər Avropada idiş, ibri, polyak, ingilis, alman, fransız dillərində yəhudi qəzetləri çap olunurdu. Lakin Avropada faşizm və milli-sosializm hərəkatlarının yayılmasından sonra yəhudi mətbuatının mərkəzi ABŞ, Rusiya və Latın Amerikası ölkələrinə keçir. Müharibə gedişatında alman ordusu tərəfindən istila olunan ərazilərdə yəhudi mətbuatının fəaliyyətinə icazə verilmirdi. İşğal olunmayan ərazilərdə isə antifaşist yəhudi mətbuatı mövcud idi. SSRİ-də "Eynikayt", ABŞ-da "Frayxayt", Argentinada "Yudişe voxenşau" qəzetləri alman ordusunun müharibə meyllərini kəskin tənqid edirdi.

Müxtəlif ölkələrdə çap olunan yəhudi mətbu nəşrləri ilə tanış olaq:

Almaniya və Avstriya. Bu ölkələrdə müxtəlif dillərdə yəhudi qəzet və jurnalları çap olunurdu. İbri dilində çap olunan "Ha-meassef" jurnalı, "Ha-maqqid", "İzraelit", "Yeşerun" qəzetləri, alman dilində çap olunan "Alqemayne tsaytunq des yudentums", "Monatşrift für qeşixite und vissenşaft des yudentums", "İzraelitişe voxenşrift", "Monatsbletter tsur belerunq yuber das yudentum", "Yudişes folkslatt", "İm doyçen rayx", "Yudişe rundşau", "Der Qode" və s.qəzetlər yəhudiləri düşündürən əsasə məsələləri işıqlandırır.

Rusiya. Rusiyada yəhudi döbrü mətbuatı rus, idiş və ibri dillərində idi. Rusiyada idişdilli mətbuat həftəlik "Kol mevasser" jurnalı ilə başlayır. Bundan başqa həftəlik "Der yud", "İdişe folksbibliotek", "İdişe bibliotek", "Der frayd" qəzetləri Rusiyanın idişdilli yəhudi kütlələri arasında məşhurluq qazanmışdı. İbri dilli qəzetlərdən isə "Ha-tsfira", "Ha-Karmel", "Ha-melits", "Ha-boker or", "Ha-emet", "Ha-asif", "Kneset İsrail", "Ha-Kerem", "Ha-yom", "Ha-şilloax", "Ha-Moida". "Ha-praxim", "Ha-Yarden". "Ha-şaxar" qəzetləri adlarını qeyd etmək olar. Rusiyada dövlət dilində çap olunan "Rassvet", "Sion", "Karmel", "Den", "Vestnik russkix evreev", "Vosxod", "Evreyskaya jizn", "Vestniki Bunda" və s. qəzetləri gündəlik yəhudi həyatından, yəhudilərin müxtəlif ölkələrdəki vəziyyətindən yazırdı.

Bundan başqa, Polşa ("Xaynt", "Moment", "Literarişe bleter". "Veltşpil". "Doktor", "Blufer". "Morqn"), Macarıstan ("Unqarişe izraelit", "Ha-tsofe le-erets Xaqar", "Mult eş Yovye", "Uy elet"), Çexoslovakiya ("Yunq Yuda", "Zelbstver", "Yudişe folksstimme"), Rumıniya ("İsraelitul romın", "El ledaber", "Eqalitatya", "Ha-Yoets", "Lixt"), Litva ("Nayes", "İdişes lebn", "Da idişe ştime"), Böyük Britaniya ("Hebrew national", "Hebrew observer", "Jewish sabbat journal", "Jewish world", "Jewish echo"), ABŞ ("Hebrew leader", "Jewish messenger", "Jewish exponent", "İdişe toqblat", "Zontaq kuryer", "Morqn jurnal", "Teqlixer xerald", "Ha-ivri", "Ha-Emet", "Sefer ha-şana l-yehudey Amerika", "Ha-Toren", "Miklat") və s. ölkələrdə (İtaliya, Fransa, Braziliya, Argentina, Kuba və s.) yəhudi qəzet və jurnalları işıq üzü görürdü.

İbri dilinin dirçəldilməsi prosesi və Eliezer ben Yehudanın fəaliyyəti

Artıq XIX əsrin 40-cı illərində Avropada yəhudi milli azadlıq hərəkatının ilk əlamətləri formalaşmışdı. Yəhudi problemini yəhudi dövləti yaratmaqla həll etməyin mümkünlüyünü hayqıran bir sıra səslər duyulurdu. Bir sıra qeyri-yəhudi dövlət xadimləri və diplomatlar da bu fikrin tərəfdarları idi. Yəhudilər arasında isə "qalutla vidalaşmağın artıq vaxtıdır" ideyasını dəstəkləyənlər dindarlar və "maskilim" adlandırılan ziyalılar idi. Bu ideyanın tərəfdarları hətta aliya (mühacirat)

üçün xüsusi komitənin yaradılmasını da təklif edirdilər. Lakin onlar bu arzularını reallaşdırma bilmədilər. İsrailə mühacirət kortəbii surətdə həyata keçirilirdi.

70, xüsusilə də 80-ci illərdə vəziyyət kökündən dəyişir. 70-ci illər Avropada milli-azadlıq hərəkatının oyanması dövrü idi: kölə halında olan bir çox xalqlar azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxır və muxtariyyət tələb edirdilər. Bu hal yəhudiləri də bürüyür və 80-ci illərdə başlayan kütləvi qırğınlar (poqromlar) onları vətənə geri dönməyə təhrik edir.

Ben Yehuda Eliezer (1858, Lujki, Vilen quberniyası-1922, Qüds), ibri dilinin danışq dili olaraq dirçəlməsində ağla gələn ilk isimdir. Xasid ailəsində doğulmuşdur. 13 yaşında olarkən Ben Yehuda Polotskdakı icmaya köçmüşdür. İcmanın, dünyəvi təhsilin tərəfdarı olan başçısı, onu ibri dilində olan dünyəvi ədəbiyyat nümunələri ilə tanış etmişdir. Ben Yehudanı dünyəvi kitabları oxumaqdan uzaqlaşdırmaq məqsədilə, əmisi onu Polotsk yeşivasından çıxararaq, onu Vilnüsə oxumağa göndərmişdir. Burada Ben Yehuda, gələcəkdə Xabad tərəfdarı olacaq Şmuel İonasla tanış olmuş və ibri dilində dünyəvi dövrü nəşrlərdə iştirak etmişdir. İonas, Ben Yehudanı dünyəvi təhsil almağın zəruriliyinə razı salmışdır. İonasın qızı Dvora, Ben Yehudaya rus dilini öyrətmiş və bir illik hazırlıq müddətindən sonra Ben Yehuda Dvinsk şəhər gimnaziyasına daxil olmuş və buranı da 1877-ci ildə bitirmişdir.

Balkan xalqlarının Türkiyədən azad olmaq uğrunda mübarizəsi və bununla əlaqədar olan 1877-1878-ci il rus-türk müharibəsi Ben Yehudada öz tarixi torpaqlarında yəhudi xalqının yenidən dirçəlməsi mümkünlüyü ideyasını verdi. O, Fələstinə köçməyi qərara aldı və ata-baba torpağında pul qazanmaq üçün 1878-ci ildə Parisə gedərək tibb üzrə təhsil aldı. Parisdə oxuyarkən Ben Yehuda 1879-cu ildə P.Smolskinin "Ha-şaxar" qəzetində "Qızgın sual" adlı məqalə dərc etdirdi. Məhz bu məqalədə o, Fələstində bütün yəhudi xalqı üçün dini mərkəzin yaradılması ideyasını ifadə etmişdir. Bu fikir dini sionizm adlanan əsas ideyanın həyata keçməsindən bir müddət sonra gerçəkləşdi.

Yəhudi xalqının dirçəlməsinin əsas elementi kimi, gündəlik ünsiyyət vasitəsi kimi ibri dilinin dirçəlməsini görürdü. Öz məqalələrini Ben Yehuda təxəllüsü ilə yazmışdır. Həmin il vərəm xəstəliyinə tutulan Ben Yehuda Fələstinə olan səyahətini tezləşdirmək qərarına gəlir, bu məqsədlə o, tibb təhsilini dayandırır və müəllimlər seminariyası alyansına daxil olur. 1881-ci ildə Dvora İonas ilə ailə həyatı quran Ben Yehuda Fələstinə yola düşür. Yola çıxmazdan əvvəl o, Perelmanı soyadını Ben Yehuda ilə dəyişir. Ben Yehudanın ailəsi Fələstində tamamilə ibri dilində danışan ilk ailə-ev idi, onun böyük oğlu Ben Tsion (daha sonra İtamar Ben Avi), ibri dilinin danışiq funksiyasının bitməsindən min il keçdikdən sonra doğma dil kimi bu dilin ilk təmsilçilərindən olmuşdur.

Bir danışiq dili olaraq ibri dilinin tələffüz normaları kimi Ben Yehuda yəhudi-sefard tələffüzünü qəbul etmişdir. Emosional xarakterin səbəbi isə o idi ki, aşkenaz tələffüzü Ben Yehudada yəhudilərin qürbətdə mövcudluğu ilə birləşmişdi.

1882-1885- ci illərdə Ben Yehuda Yerusəlimdəki Alyans məktəbində dərs demiş və burada ibri dili yəhudi fənnlərinin keçirilməsi üçün yeganə tədris dili olaraq qəbul edilmişdi. Beləliklə, Ben Yehuda sayəsində bu məktəb ibri dilinin tədris dili olduğu ilk məktəb olaraq tarixə düşmüşdür. 1884-cü ilin sonunda Ben Yehuda, 1908-ci ildə yenidən gündəlik qəzet kimi təşkil olunan, 1910-cu ildən etibarən isə “Ha-Or” adlanan və 1915-ci ilə qədər mövcud olan “Ha-Tsvi” həftəlik qəzetin əsasını qoymuşdur.

1891-ci ildə həyat yoldaşı Dvora vəfat etdi. Ben Yehuda onun balaca bacısı Xemde ilə ailə həyatı qurdu. Ədəbi fəaliyyətində həyat yoldaşının daimi köməkçisi olan Xemde öz nəşriyyatında ibri dilində çoxsaylı tərcümələr və hekayələr çap etdirmiş və daha sonralar Ben Yehudanın elmi və ədəbi irsinin nəşri üçün çalışmışdır.